

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ - ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ - ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

**ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΚΑΙ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

«ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

«Η ΗΘΙΚΗ ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΑΓΕΝΝΗΤΗΣ ΖΩΗΣ»

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
Της**

Χριστίνας-Μαρίας Ε. Πατσάκα

Διπλωματούχου του τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών 2009

Επιβλέπων Καθηγητής: Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης, Επίκουρος καθηγητής του
τμήματος Φ.Π.Ψ. του Ε.Κ.Π.Α.

Συνεπιβλέποντες:

Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή, Διδάκτωρ Νομικής.

Παναγιώτης Πανταζάκος, Καθηγητής του τμήματος Φ.Π.Ψ. του Ε.Κ.Π.Α.

Καλαμάτα, Ιούλιος 2017

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	4
A. Ιστορική αναδρομή	8
B. Η ηθική υπόσταση της αγέννητης ζωής	13
1. Η έννοια «Ηθική Υπόσταση»	13
2. Η πορεία της ανάπτυξης του εμβρύου	16
3. Το ζήτημα της αρχής της ανθρώπινης ζωής	19
3.1. Γενικά	19
3.2. Η στιγμή της γονιμοποίησης.....	20
3.3. Η στιγμή της εμφύτευσης	21
3.4. Το κριτήριο της κίνησης.....	22
3.5. Το κριτήριο της βιωσιμότητας.....	23
3.6. Το νευρολογικό κριτήριο	24
3.7. Η στιγμή της γέννησης.....	26
3.8. Παρατηρήσεις	27
4. Η ορολογία για την αγέννητη ζωή και οι ηθικές της προεκτάσεις	29
Γ. Η προστασία της αγέννητης ζωής στην Ελληνική Νομοθεσία	32
Δ. Τα ηθικά δικαιώματα της αγέννητης ζωής	38
1. Επιχειρήματα υπέρ των δικαιωμάτων της αγέννητης ζωής.....	38
1.1. Το βιολογικό κριτήριο	38
1.2. Το επιχείρημα της ολισθηρής πλαγιάς	41
1.3. Η ιερότητα της ζωής	43
2. Τα δικαιώματα του εμβρύου κατά τη Χριστιανική Ηθική	45
3. Το επιχείρημα του «προσώπου»	49
4. Το επιχείρημα του «εν δυνάμει προσώπου»	56
5. Το επιχείρημα «Το μέλλον σαν το δικό μας»	61

6. Τα συμφέροντα του εμβρύου	64
E. Η ηθική αξία του εξωσωματικού εμβρύου	67
1. Εισαγωγικά	67
2. Έρευνα σε εξωσωματικά γονιμοποιημένα ωάρια	68
3. Το ηθικό καθεστώς του εξωσωματικού γονιμοποιημένου ωαρίου	71
3.1. Η αποδοχή των δικαιωμάτων του γονιμοποιημένου ωαρίου.....	71
3.2. Η αμφισβήτηση των δικαιωμάτων του γονιμοποιημένου ωαρίου.....	76
3.3. Το ενδιάμεσο ηθικό καθεστώς	79
Επίλογος	82
Βιβλιογραφία	87

Εισαγωγή

Η ηθική αξία της αγέννητης ζωής αποτελεί ένα από τα πλέον συζητημένα, αλλά και ταυτόχρονα δισεπίλυτα ζητήματα, στο πεδίο της Βιοηθικής. Ειδικοί, όλων των επιστημονικών κλάδων που μετέχουν στο πεδίο αυτό: της Φιλοσοφίας, της Νομικής, της Θεολογίας, της Βιολογίας, αλλά και της Ιατρικής, καταθέτουν τις απόψεις τους, συμβάλλοντας ουσιαστικά στο σχετικό προβληματισμό. Παρότι όμως, οι συζητήσεις είναι εκτενείς και τα επιχειρήματα ποικίλα, η συζήτηση έχει αποδειχθεί ατελέσφορη. Η δυσκολία εύρεσης μίας κοινά αποδεκτής λύσης, εντοπίζεται αφενός στην διαφορετική προσέγγιση με την οποία αντιμετωπίζει ο εκάστοτε μελετητής την εν εξελίξει ανθρώπινη ζωή, αφετέρου στην έλλειψη επαρκών βιολογικών στοιχείων του εμβρυϊκού οργανισμού.

Διαχρονικά, το ζήτημα της ηθικής αξίας του εμβρύου, απετέλεσε τον πυρήνα του ηθικού προβληματισμού για το επιτρεπτό των αμβλώσεων. Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζεται το ενδεχόμενο, το έμβρυο να αποτελεί φορέα ηθικών δικαιωμάτων, στον ίδιο βαθμό με έναν πλήρως ανεπτυγμένο άνθρωπο. Τούτο διότι, εάν θεωρηθεί ότι το έμβρυο συνιστά ηθικό πρόσωπο σε κάποιο χρονικό σημείο στη διάρκεια της κυοφορίας του, τότε η άμβλωση, αλλά και οποιαδήποτε άλλη ενέργεια, που βλάπτει ή στερεί το δικαίωμά του στη ζωή, κρίνονται ηθικώς επιλήψιμες. Αντιθέτως, εάν τα ηθικά δικαιώματα αποκτώνται μόνο κατόπιν της γέννησης, οποιαδήποτε επέμβαση στο κυοφορούμενο είναι ηθικώς αποδεκτή. Εντούτοις, η συζήτηση απέδειξε, ότι ο καθορισμός του ηθικού καθεστώτος του κυοφορούμενου παρουσιάζει εγγενείς αδυναμίες. Τούτο οφείλεται, αφενός στην βιολογική εξάρτησή του από το σώμα ενός άλλου ανθρώπου, εν προκειμένω της κυοφορούσας, αφετέρου στην ίδια τη φύση του.

Το ιδιαίτερο στοιχείο που χαρακτηρίζει το έμβρυο και καθιστά την αξιολόγηση της ηθικής του υποστάσεως δυσχερή, είναι ότι, παρότι οντολογικά ανήκει στο ανθρώπινο είδος και βάσει της φύσεώς του θα εξελιχθεί σε έναν άνθρωπο, έως του σημείου της γέννησής του, ή ενδεχομένως και λίγο νωρίτερα, δεν συνιστά έναν ολοκληρωμένο άνθρωπο, με την έννοια που νοείται ένας ενήλικας άνθρωπος. Πρόκειται δηλαδή, για μία οντότητα, η οποία από τη στιγμή της γονιμοποίησης έως και τη γέννηση, ακολουθεί μία φυσική πορεία ανάπτυξης, στη διάρκεια της οποίας αποκτά σταδιακά τις βασικές λειτουργίες που χαρακτηρίζουν ένα ανθρώπινο όν. Οι λειτουργίες όμως, αυτές αποτελούν τη βάση για τη θεώρησή του ως ηθικό όν.

Συνεπώς, το ερευνητικό ερώτημα είναι: σε ποιο χρονικό σημείο της ανάπτυξής του, μεταξύ της γονιμοποίησης και της γέννησης, το έμβρυο αποκτά ένα συγκεκριμένο χαρακτηριστικό, όποιο κι αν είναι αυτό, βάσει του οποίου δύναται να αποκτήσει ηθικά δικαιώματα.

Οι τοποθετήσεις των μελετητών, ως προς το ερώτημα αυτό, διαφοροποιούνται τόσο ως προς το χρονικό σημείο απόκτησης των ηθικών δικαιωμάτων, όσο και ως προς τα κριτήρια απόκτησής τους. Οι συντηρητικοί μελετητές διατείνονται, ότι το έμβρυο αποτελεί έναν ανθρώπινο οργανισμό, ήδη από τη στιγμή της σύλληψής του και ως εκ τούτου, πρέπει να αντιμετωπίζεται με τον ίδιο σεβασμό που αναλογεί σε έναν πλήρως διαμορφωμένο άνθρωπο. Υπό αυτή την οπτική, η διακοπή της κύησης, συνιστά ματαίωση μίας ανθρώπινης ζωής και έτσι, απορρίπτεται. Οι μετριοπαθείς υποστηρίζουν ότι το κυοφορούμενο, αποκτά ηθική αξία σε ένα ορισμένο χρονικό σημείο της ανάπτυξής του, όπως το στάδιο της βιωσιμότητας ή της χρονικής στιγμής έναρξης της εγκεφαλικής λειτουργίας. Κατά τη δική τους άποψη, η άμβλωση είναι ηθικώς επιτρεπτή έως το σημείο αυτό, όχι όμως πλέον τούτου. Και τέλος, οι φιλελεύθεροι, υποστηρίζουν ότι το έμβρυο, όντας οργανικά συνδεδεμένο με την κυοφορούσα μητέρα, δεν αποτελεί αυτόνομη οντότητα και άρα φορέα ηθικών δικαιωμάτων, σε κανένα στάδιο της κυοφορίας του. Κατά τη δική τους οπτική, μία οντότητα προκειμένου να αναγνωριστεί ως ηθικό όν, πρέπει να διαθέτει ορισμένες ιδιότητες, που χαρακτηρίζουν και τον ενήλικα άνθρωπο άξιο σεβασμού και προστασίας. Εξ αυτών αποφαίνονται, ότι η ανθρώπινη ζωή αποκτά ηθική σημασία μόνο κατά τη γέννηση ή ίσως και λίγο αργότερα. Ως εκ τούτου, τόσο η άμβλωση, όσο και η βρεφοκτονία, θεωρούνται ηθικώς επιτρεπτές.

Παράλληλα, με την σύγχρονη εξέλιξη της βιοτεχνολογίας και των μεθόδων της γενετικής, η συζήτηση περί της αξίας της αγέννητης ζωής και της ηθικής της μεταχείρισης, τέθηκε σε νέα βάση. Η ανακάλυψη της εξωσωματικής γονιμοποίησης, παρά την αδιαμφισβήτητη αξία της στην θεραπεία της υπογονιμότητας και της έγκαιρης πρόληψης γενετικώς μεταδιδόμενων ασθενειών, ανέδειξε νέους τρόπους επέμβασης στο αρχικό στάδιο ανάπτυξης της ανθρώπινης ζωής. Ειδικότερα, η μέθοδος της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής απαιτεί τη δημιουργία περισσότερων γονιμοποιημένων ωαρίων, από εκείνα που τελικώς εμφυτεύονται, με άμεση συνέπεια την ύπαρξη πλεοναζόντων εξωσωματικών εμβρύων. Τα εναπομείναντα αυτά γονιμοποιημένα ωάρια, μετά τη πάροδο ενός ορισμένου χρονικού διαστήματος, είτε

καταστρέφονται, είτε δωρίζονται για ερευνητικούς σκοπούς. Σαφέστατα, η καταστροφή, αλλά και η έρευνα εις βάρος μίας εν δυνάμει μεν, ανθρώπινης δε ύπαρξης, εγείρει ηθικά διλήμματα. Προς τούτο, κρίνεται αναγκαία η διερεύνηση της ηθικής υποστάσεως και του εξωσωματικός δημιουργηθέντος γονιμοποιημένου ωαρίου, πριν ακόμα αυτό εμφυτευθεί στην μήτρα της κυοφορούσας. Επιπλέον, τίθεται το ερώτημα εάν τα ηθικά δικαιώματα του γονιμοποιημένου ωαρίου, δύνανται να καταπατηθούν για ερευνητικούς σκοπούς.

Εν προκειμένω, οι απόψεις των ερευνητών διαφοροποιούνται ως προς την αξιολόγηση της ηθικής υποστάσεως του εξωσωματικού γονιμοποιημένου ωαρίου. Ορισμένοι μελετητές, αντιλαμβάνονται το γονιμοποιημένο ωάριο ως έναν εν δυνάμει άνθρωπο και συνεπώς φορέα ηθικών δικαιωμάτων, ενώ άλλοι υποστηρίζουν, ότι προ της εμφυτεύσεως, το γονιμοποιημένο ωάριο δεν διαφέρει σε τίποτα από ένα απλό κύτταρο του ανθρώπινου οργανισμού και ως εκ τούτου, δεν υφίσταται λόγος να περιοριστεί η χρήση του. Τέλος, μία ενδιάμεση άποψη, υποστηρίζει ότι το γονιμοποιημένο ωάριο, αξίζει ένα ιδιαίτερο είδος σεβασμού αναγόμενο στην αξία της ανθρώπινης ζωής, ο σεβασμός αυτός όμως, δεν απορρέει από τα ηθικά δικαιώματα του γονιμοποιημένου ωαρίου, αφού το ίδιο, δεν συνιστά φορέα ηθικών δικαιωμάτων.

Στην εργασία αυτή παρουσιάζονται τα επιμέρους ζητήματα που αναπτύσσονται στην συζήτηση για τον καθορισμό της ηθικής αξίας της αγέννητης ζωής. Ειδικότερα: στο πρώτο κεφάλαιο, γίνεται μία σύντομη ιστορική αναδρομή, που σκοπό έχει να αναδείξει προγενέστερες αντιλήψεις σημαντικών προσώπων της Αρχαίας Φιλοσοφίας και της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας, σε σχέση με τον χρόνο έναρξης της ανθρώπινης ζωής και της ηθικής μεταχείρισης της αγέννητης ζωής. Στο δεύτερο κεφάλαιο, περιγράφεται η έννοια της ηθικής υποστάσεως, παρουσιάζεται η πορεία της ανάπτυξης του εμβρύου, αναλύονται σύγχρονες απόψεις σχετικά με την χρονική στιγμή έναρξης της ανθρώπινης ζωής, ενώ τίθεται και ο ηθικός προβληματισμός που προκύπτει από την χρήση της ορολογίας, με την οποία περιγράφεται η νέα αναπτυσσόμενη ζωή στα επιμέρους στάδια ανάπτυξής της. Στο τρίτο κεφάλαιο, παρουσιάζονται οι ισχύουσες ρυθμίσεις της ελληνικής νομοθεσίας σε σχέση με την προστασία της αγέννητης ζωής. Στο τέταρτο κεφάλαιο, εκτίθενται τα επιχειρήματα που εισηγούνται οι ερευνητές για την απόδοση ή μη ηθικών δικαιωμάτων στην αγέννητη ζωή. Και στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο, αναπτύσσεται ο ηθικός

προβληματισμός που προκύπτει από τη δημιουργία και χρήση εξωσωματικών γονιμοποιημένων ωαρίων.

A. Ιστορική αναδρομή

1.Γενικά

Το ζήτημα της αρχής της ζωής και της ηθικής μεταχείρισης της εν εξελίξει ανθρώπινης ζωής, δεν αποτελεί αντικείμενο μόνο του σύγχρονου προβληματισμού. Ιστορικές πηγές της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και των πατερικών κειμένων, αποδεικνύουν, ότι ο εν λόγω προβληματισμός είχε τεθεί πολλούς αιώνες νωρίτερα. Στην αρχαία ελληνική διάνοηση, παρατηρείται έντονα η αντίληψη του δυϊκού χαρακτήρα της ανθρώπινης φύσης, σε σώμα και ψυχή. Η ψυχή θεωρείται η ζωογόνα δύναμη της ανθρώπινης ύπαρξης. Ως εκ τούτου, ο χρόνος έναρξης της ζωής ταυτίζεται με την στιγμή της εμψύχωσης του σώματος. Ανάλογες είναι και οι τοποθετήσεις σχετικά με τον τερματισμό της κύησης. Προκαταρκτικά αναφέρεται, ότι στην αρχαία Ελλάδα η άμβλωση δεν είχε τις ηθικές επενδύσεις που έχει για την σύγχρονη σκέψη. Η έκτρωση αποτελούσε κυρίως, ένα μέσο αποφυγής της πολυτεκνίας και της παραμόρφωσης του γυναικείου σώματος¹. Η χρήση αμβλωτικών βοτάνων καθώς και η έκθεση ανεπιθύμητων νεογνών, απαντάται συχνά σε αρχαία κείμενα². Παρότι όμως, η άμβλωση δεν φαίνεται να ρυθμίζεται από την νομοθεσία, σπουδαία πρόσωπα της κλασικής περιόδου τάσσονται υπέρ ή κατά της, εστιάζοντας σε διαφορετικές αφετηρίες.

1.1.Αρχαία Φιλοσοφία

Οι Πυθαγόρειοι Φιλόσοφοι πίστευαν ότι η ψυχή είναι ιερή και αιώνια, παραμένει μετά το θάνατο και μετενσαρκώνεται σε άλλα όντα. Η ψυχή διαχωρίζεται από το σώμα με τον θάνατο και εισέρχεται σε αυτό, κατά τη στιγμή της σύλληψης. Κατά την Πυθαγόρεια θεώρηση, μεταξύ εμβρύου, νεογνού και ενήλικα, δεν υφίσταται «ποιοτική», αλλά μόνο «ποσοτική» διαφορά. Ως εκ τούτου, το γονιμοποιημένο ωάριο έχει ίση ηθική αξία και δικαιώματα με έναν πλήρως ανεπτυγμένο άνθρωπο. Υπό αυτή την έννοια, η διακοπή της κύησης λογίζεται ως ανθρωποκτονία και άρα είναι ηθικώς

¹ Ανδρέας Αξιωτάκης, *Αμβλώσεις*, Αθήνα 1987, σ. 17.

² Carola Reinsberg, *Γάμος, Εταίρες και Παιδευασία στην Αρχαία Ελλάδα*, (μτφ Δ.Γ.Γεωργοβασίλης και Μ. Pfreimter, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1999, σ. 206.

απορριπτά³.

Ο αρχαίος ιατρός Ιπποκράτης, τοποθετούσε την ενσάρκωση της ψυχής κατά την 30^η ημέρα της ενδομήτριας ζωής για το άρρεν έμβρυο και την 40^η για το θήλυ⁴. Ο ίδιος, όπως προκύπτει από τον όρκο του, απέρριπτε αυστηρά την άμβλωση, (πλην ίσως ορισμένων εξαιρέσεων, όπου διαπιστωνόταν σοβαρή παθολογία του εμβρύου): «*Ορκίζομαι στον Απόλλωνα και τον ιατρό Ασκληπιό και την Υγεία και Πανάκεια, και επικαλούμαι τη μαρτυρία όλων των θεών, ότι θα τηρήσω τον όρκο αυτό και δε θα δώσω σε κανένα φάρμακο θανατηφόρο, έστω αν μου το ζητήσει, ούτε σε γυναίκα έγκυο εκτρωτικό, ούτε θα δώσω σχετική συμβουλή*»⁵. Η απαγόρευση αυτή, απορρέει αφενός από τον σεβασμό του προς την εμβρυϊκή ζωή, αφετέρου για την προστασία της υγείας της κυοφορούσας⁶.

Σε αντίθεση με τις προαναφερθείσες τοποθετήσεις, οι φιλόσοφοι Πλάτων και Αριστοτέλης ήταν ευνοϊκά διακείμενοι προς την άμβλωση, την οποία μάλιστα πρότειναν ως μέσο αποφυγής της πολυτεκνίας στην πόλη. Ειδικότερα: ο Πλάτων στην *Πολιτεία* συνιστά τόσο την άμβλωση, όσο και τη βρεφοκτονία, όταν αυτό κρινόταν αναγκαίο⁷. Αναφερόμενος στο θέμα της παιδοποιίας, ορίζει την ιδανική ηλικία τεκνοποίησης για την γυναίκα από τα είκοσι έως τα σαράντα έτη και για τον άνδρα, αντίστοιχα, από τα τριάντα έως τα πενήντα πέντε του έτη. Τονίζει όμως, ότι στην περίπτωση κατά την οποία προκύψει σύλληψη, πριν ή πλέον αυτού του ορίου ηλικίας, το παιδί δεν θα πρέπει να γεννηθεί, καθώς δεν θεωρείται νόμιμο και ωφέλιμο για την πολιτεία⁸. Η άποψή του αυτή, πάντως, δεν θα έπρεπε να προκαλεί εντύπωση, καθώς όπως πηγές αναφέρουν, για τον Φιλόσοφο το έμβρυο αποκτά ψυχή μόνο μετά τον τοκετό⁹.

³ Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης, *Should the baby live? Abortion and Infanticide: when ontology overlaps ethics and Peter Singer echoes the Stoics*, στο: http://www.academia.edu/1590441/Should_the_baby_live_Abortion_and_infanticide_when_ontology_overlaps_ethics_and_Peter_Singer_echoes_the_Stoics, σσ. 397-398.

⁴ Αριστείδης Αντσακλής, *Το έμβρυο και τα δικαιώματά του*, στο: Μ. Κανελλοπούλου-Μπότη/Φ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Βιοηθικοί Προβληματισμοί II- Το πρόσωπο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2016, σ. 534.

⁵ Γεώργιος Φραγκιαδάκης, *Άμβλώσεις*, Εκδόσεις Όμβρος, Αθήνα 1997, σ. 42.

⁶ Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή, *Η θεσμική διαδρομή της άμβλώσεως - Μία ηθικο-συνταγματική προσέγγιση*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2016, σ. 43.

⁷ Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή, *Ηθικοδεοντολογικές περιπέτειες του αγέννητου τέκνου: Η περίπτωση της τεχνητής διακοπής εγκυμοσύνης*, σε: Μαρία Κανελλοπούλου-Μπότη/Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική, Σύγχρονες προσεγγίσεις και προοπτικές του μέλλοντος*, Εκδόσεις Πασχαλίδη, Αθήνα 2014, σσ. 220-221.

⁸ Πλάτωνος *Πολιτεία*, στ. 460e-461d.

⁹ C. Reinsberg, *ο.π.* σ. 206.

Την ίδια στάση υιοθετεί και ο Αριστοτέλης, ο οποίος τάσσεται, υπέρ της άμβλωσης, χαρακτηρίζοντάς την ως «αναγκαίο κακό» για την αποφυγή της πολυτεκνίας στο κράτος. Συγκεκριμένα, στα *Πολιτικά* προτείνει το κράτος να θεσπίσει ειδικό νόμο, ο οποίος να ρυθμίζει τα σχετικά με το γάμο, με σκοπό να δημιουργηθεί «το καλύτερο ανθρώπινο υλικό». Θα πρέπει λοιπόν να οριστεί, η ηλικία τέλεσης του γάμου, ο αριθμός των παιδιών που θα προκύψουν από αυτόν, η «ποιότητα» των παιδιών, καθώς και οι αναγκαίες συνθήκες της εγκυμοσύνης. Αν όμως, προκύψει εγκυμοσύνη πλέον των ορίων του νόμου τούτου, η γυναίκα οφείλει να τη διακόψει¹⁰. Εντούτοις, κατά τον Αριστοτέλη, η άμβλωση επιτρέπεται μόνο στο αρχικό στάδιο κύησης, πριν ακόμη αναπτυχθούν οι αισθήσεις του εμβρύου, πέραν όμως του σημείου τούτου, αποτελεί εγκληματική πράξη. Η αιτιολογία της στάσης του αυτής βασίζεται στην πεποίθησή του, ότι το έμβρυο στα πρώτα στάδια της εγκυμοσύνης δεν έχει ψυχή, αλλά αποτελεί εξάρτημα στο σώμα της μητέρας¹¹. Κατά το Σταγειρίτη Φιλόσοφο, η χρονική στιγμή της εμφύχωσης της αγέννητης ζωής, ορίζεται η 40^η ημέρα για το άρρεν έμβρυο και η 80^η ημέρα για το θήλυ¹².

Στον αντίποδα βρίσκονται οι Φιλόσοφοι της Στοάς, οι οποίοι πρέσβευαν, ότι το έμβρυο δεν αποτελεί αυτοτελή οντότητα, αλλά τμήμα του μητρικού σώματος, κατά τον ίδιο τρόπο, που ο καρπός αποτελεί τμήμα του δέντρου¹³. Μάλιστα, φαίνεται πως αντιλαμβάνονται τον εμβρυϊκό οργανισμό υποδεέστερο του ανθρώπινου, αφού σύμφωνα με τους ισχυρισμούς τους το έμβρυο έχει φύση, αλλά όχι ψυχή. Το έμβρυο, κατά την άποψή τους, μοιάζει περισσότερο με ένα φυτό που ζει και τρέφεται ενστικτωδώς¹⁴. Η χρονική στιγμή της εγκατάστασης της ψυχής στο σώμα και συνεπώς της έναρξης της ζωής, κατά τους Στωικούς φιλοσόφους, συνδέεται με την γέννηση και συγκεκριμένα με την πρώτη ανάσα του νεογέννητου παιδιού. Υπ' αυτή την έννοια, το έμβρυο δεν δύναται να έχει ηθικά δικαιώματα, τα οποία αποκτά μόνο, από τη στιγμή της γέννησής του¹⁵.

¹⁰ «Τί γινόταν με τις εκτρώσεις στην αρχαία Ελλάδα;» στο: http://vickytoxotis.blogspot.com/2011/06/blog-post_28.html.

¹¹ Α.Αξιωτάκης, *ο.π.*, σ. 17.

¹² Μιχαήλ Μαντζανάς, *Βιοηθική και Πρόσωπο. Αρχαία, Βυζαντινή και Σύγχρονη Προοπτική*, στο: Μ. Κανελλοπούλου-Μπότη/Φ.Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Βιοηθικοί Προβληματισμοί II- Το πρόσωπο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2016, σ. 139.

¹³ Στο ίδιο.

¹⁴ Αρχιμανδρίτης Μακάριος Γρινιεζάκης, *Κλωνοποίηση: Ηθικοκοινωνικές και Θεολογικές Συνιστώσες*, Σειρά Παντοδαπά της Βιοηθικής Τόμος 1^{ος}, Εκδόσεις Ακρίτας, 2005, σ. 95.

¹⁵ Ε.Πρωτοπαπαδάκης, *ο.π.* σσ. 400-401.

1.2.Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία

Μεγάλη επίδραση στο επίμαχο ζήτημα άσκησε και η Εκκλησία. Για τους Πατέρες της Εκκλησίας δεν υφίσταται διάκριση μεταξύ σώματος και ψυχής. Αντιθέτως, τονίζουν την ταυτόχρονη δημιουργία των δύο αυτών υποστάσεων. Η έναρξη της ανθρώπινης ζωής, κατά τη χριστιανική διδασκαλία, συμπίπτει με την στιγμή της σύλληψης. Ως εκ τούτου, το γονιμοποιημένο ωάριο είναι άξιο σεβασμού και προστασίας, στον ίδιο βαθμό με έναν πλήρως ανεπτυγμένο άνθρωπο¹⁶. Επιπλέον, η Χριστιανική Εκκλησία, από τους πρώτους κίβλας αιώνες έως και σήμερα, τάσσεται ενάντια στην εμβρυοκτονία, καταδικάζοντας την πράξη αυτή ως φόνο. Ο Χριστιανισμός διακηρύσσει πως η ζωή είναι θείο δώρο και δεν έχει το δικαίωμα κανένας να την διακόψει.

Ο Κλήμης Αλεξανδρείας (150-215μ.Χ), τονίζει ότι το έμβρυο αποτελεί μία ξεχωριστή ζωή, μία ανθρώπινη ύπαρξη με σώμα, ψυχή, νου και καρδιά. Το κυοφορούμενο είναι μία έμψυχη εικόνα του Θεού, ένα εν δυνάμει πρόσωπο, με τη σαφή διάκριση ότι έχει την ανάγκη μίας ορισμένης διαδικασίας και ενός ορισμένου χρονικού διαστήματος, προκειμένου να ωριμάσει και να εξελιχθεί σε έναν τέλειο άνθρωπο¹⁷.

Ο Μέγας Βασίλειος (330-379μ.Χ.), στους *Κανόνες Β΄* και *Η΄* καταδικάζει την έκτρωση, αλλά και την προμήθεια αμβλωτικών φαρμάκων¹⁸. Μάλιστα, χαρακτηρίζει την άμβλωση ως φόνο λέγοντας: «Είναι φονεύς εκείνος, που σκοτώνει ένα ατελές και αδιαμόρφωτο έμβρυο, επειδή αυτό, παρόλο που δεν είναι ακόμη τέλειο πλάσμα, είναι προορισμένο να τελειοποιηθεί στο μέλλον, σύμφωνα με τους ακατάλυτους νόμους της φύσεως»¹⁹. Παράλληλα, απορρίπτει την άποψη των κλασσικών φιλοσόφων, σύμφωνα με την οποία η ψυχή εισέρχεται στο σώμα του εμβρύου μετά τους πρώτους μήνες της κύησης, απαντώντας πως η ψυχή και το σώμα αποτελούν ενιαία οντότητα του ανθρώπινου σώματος και η έναρξη της ζωής του εμβρύου, εκκινεί από την

¹⁶ Αρχιμανδρίτης Νικόλαος Χατζηνικολάου, *Ελεύθεροι από το γονιδίωμα-Προσεγγίσεις Ορθόδοξης Βιοηθικής*, Εκδόσεις Σταμούλη, Αθήνα 2002, σ. 180. Νικόλαος Κόϊος, *Βιοηθική- Συνοδικά Κείμενα Ορθόδοξων Εκκλησιών*, Εκδόσεις Κέντρο Βιοϊατρικής Ηθικής και Δεοντολογίας, 2007, σσ. 93-94.

¹⁷ Αρχ. Μ. Γρινιεζάκης, *ο.π.* σ. 100.

¹⁸ Ελισάβετ Συμεωνίδη-Καστανίδη, *Η άμβλωση ως πρόβλημα του ποινικού δικαίου*, Εκδόσεις Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1984, σ. 54. Α.Αξιωτάκης, *ο.π.* σ. 68.

¹⁹ Engelhardt Tristram, *Τα Θεμέλια της Βιοηθικής: Μία χριστιανική θεώρηση*, (μτφ. Π. Τσαλίκη-Κιοσόγλου), Εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 2007, σ. 313.

σύλληψή του και όχι από τη γέννηση²⁰. Συνεπώς, το έμβρυο είναι από την πρώτη στιγμή της δημιουργίας του, ένας πλήρης άνθρωπος και η διακοπή της ζωής του, σε οποιοδήποτε στάδιο της εγκυμοσύνης, αποτελεί αφαίρεση ανθρώπινης ζωής και δεν επιδέχεται καμία ηθική αιτιολόγηση²¹.

Την ταυτόχρονη δημιουργία ψυχής και σώματος τονίζει και ο Άγιος Γρηγόριος Νύσσης (335-395μ.Χ.). Στο έργο του *Περί κατασκευής του ανθρώπου*, αναφέρει: «Ἄλλ' ἑνὸς ὄντος τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ διὰ ψυχῆς τε καὶ σώματος συνεστηκότος, μίαν αὐτοῦ καὶ κοινὴν τῆς συστάσεως τὴν ἀρχὴν ὑποτίθεσθαι ... μήτε πρὸ τοῦ σώματος τὴν ψυχὴν, μήτε τὸ ἔμπαλιν»²². Ενώ παράλληλα, διευκρινίζει: «Ἄλλ' ὥσπερ ἑν τῷ σίτῳ φαμὲν ... κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ τὴν ἀνθρωπίνην σπορὰν ὑπειλήφαμεν ἔχειν ἑν τῇ πρώτῃ τῆς συστάσεως ἀφορμῇ συνεσπαρμένην τὴν τῆς φύσεως δύναμιν. Ἐξαπλοῦσθαι δὲ καὶ φανεροῦσθαι διὰ τινος φυσικῆς ἀκολουθίας πρὸς τὸ τέλειον προοιῶσαν, οὐ προσλαμβάνουσάν τι τῶν ἕξωθεν εἰς ἀφορμὴν τελειώσεως· ἀλλ' ἑαυτὴν εἰς τὸ τέλειον δι' ἀκολουθίας προάγουσαν»²³. Σε ελεύθερη απόδοση: όπως δεν μπορούμε να διακρίνουμε τα επιμέρους στάδια ανάπτυξης ενός σπόρου, καθώς αυτός αναπτύσσεται, κατά τον ίδιο τρόπο και η ανθρώπινη ύπαρξη ακολουθεί μία φυσική πορεία ανάπτυξης, που έχει καθοριστεί από την πρώτη στιγμή της δημιουργίας της και οδηγείται σταδιακά προς την τελείωση.

²⁰ Β. Καλογεροπούλου-Μεταλληνού, *Ορθοδοξία και Αμβλώσεις*, στο: <http://www.egolpion.com/12E1AA7D.print.el.aspx>.

²¹ Ε. Συμεωνίδη-Καστανίδη, *ο.π.* σ. 56.

²² Γρηγορίου Νύσσης, *Περί Κατασκευής του ανθρώπου*, στο: http://khazarzar.skeptik.net/pgm/Pg_Migne/Gregory%20of%20Nyssa_PG%2044-46/De%20opificio%20hominis.pdf.

²³ Στο *ίδιο*.

B. Η ηθική υπόσταση της αγέννητης ζωής

1. Η έννοια «ηθική υπόσταση»

Η έννοια ηθική υπόσταση αποτελεί ένα μέσο καθορισμού της αξίας της εκάστοτε οντότητας. Εάν μία οντότητα έχει ηθική υπόσταση, έχει και ηθικά δικαιώματα. Παράλληλα, η αναγνώριση δικαιωμάτων σε μία οντότητα, υποδεικνύει και τον τρόπο με τον οποίο πρέπει αυτή να αντιμετωπίζεται από τα υπόλοιπα μέλη της ηθικής κοινότητας. Στο βαθμό που μία οντότητα έχει ηθική υπόσταση, πρέπει να αντιμετωπίζεται με ένα ειδικό είδος σεβασμού, διότι οι ανάγκες της, τα ενδιαφέροντά της και η ευημερία της έχουν ηθική σημασία. Εξ αυτών γεννώνται και ηθικές υποχρεώσεις των υπολοίπων μελών της ηθικής κοινότητας, έναντι της εν λόγω οντότητας²⁴.

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της έννοιας της ηθικής υπόστασης είναι η γενικότητά της. Η ηθική υπόσταση συνήθως, αποδίδεται σε μέλη μίας ομάδας και όχι απλώς σε μεμονωμένα άτομα. Επιπλέον, αποδίδεται με βάση κάποιο χαρακτηριστικό ή ένα σύνολο ιδιοτήτων που χαρακτηρίζουν όλα ή τα περισσότερα μέλη μίας ομάδας²⁵. Εξαρτάται δε, από το είδος της οντότητας που τίθεται υπό συζήτηση²⁶. Στο ένα άκρο της ηθικής κλίμακας αυτό της μηδενικής υπόστασης, βρίσκεται το άψυχο αντικείμενο, που δεν έχει καμία συναισθηματική, ιστορική ή άλλη όμοια αξία για κάποιον. Αυτό μπορεί να είναι ένα βότσαλο ή ένας βράχος. Ενώ, στο άλλο άκρο, αυτό της πλήρους ηθικής υπόστασης, βρίσκεται ο απολαμβάνων ηθικά δικαιώματα, σκεπτόμενος και αισθανόμενος άνθρωπος²⁷. Σύμφωνα με την κοινή αντίληψη πολλών σύγχρονων φιλοσόφων, ο πυρήνας των δικαιωμάτων του έχοντος πλήρη ηθική υπόσταση είναι: η δίκαιη αντιμετώπισή του, ο σεβασμός της αυτονομίας του, η υποχρέωση να λαμβάνεται υπόψη η ευημερία του και η υποχρέωση να αποφεύγεται η βλάβη του²⁸. Παρότι όμως, υπάρχει μία γενική συναίνεση στην αποδοχή της ανθρώπινης αξίας, παρατηρείται σημαντική διάσταση απόψεων, στον τρόπο τεκμηρίωσή της. Αυτό συμβαίνει διότι, η ανθρώπινη ζωή αποκτά ηθική αξία λόγω

²⁴ James W. Walters, *Moral status*, στο: Stephen G. Post, *Encyclopedia of Bioethics*, 3rd Edition, vol. 3, Macmillan Reference USA 2004, σ. 1855. Marry Anne Warren, *Moral Status-Obligations to Persons and Other Living Things*, Clarendon Press, Oxford 1997, σσ. 4-10.

²⁵ M.A. Warren, *ο.π.* σσ. 9-10.

²⁶ J. W. Walters, *ο.π.* σ. 1856.

²⁷ Εμμανουήλ Σαρειδάκης, *Βιοηθική - Ηθικά προβλήματα των νέων βιοϊατρικών τεχνολογιών*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2008, σ. 46.

²⁸ Στο *ίδιο*.

της φύσης της, αλλά χάνει την ηθική της κατάσταση λόγω έλλειψης ικανοτήτων (π.χ. νοητική υστέρηση ή περιορισμένη αυτονομία)²⁹. Το γεγονός αυτό, καθιστά δυσχερή την αξιολόγηση της ηθικής αξίας της ανθρώπινης ζωής σε ιδιαίτερα ευαίσθητες συνθήκες, όπως σε ασθενείς που βρίσκονται σε κωματώδη κατάσταση, ή στην εμβρυϊκή κατάσταση που είναι και το αντικείμενο της εργασίας αυτής.

Οι ηθικοί φιλόσοφοι σήμερα, είναι ιδιαίτερα προβληματισμένοι να καθορίσουν την ηθική υπόσταση του εμβρύου. Πολλοί μελετητές, αποδίδουν στο έμβρυο το ίδιο ηθικό καθεστώς με εκείνο ενός πλήρως ανεπτυγμένου ανθρώπου, ενώ κάποιοι άλλοι θεωρούν ότι μοιάζει περισσότερο με πράγματα ή έμβια όντα, όπως τα ζώα ή τα φυτά. Το πρόβλημα με τον καθορισμό της ηθικής υποστάσεως του εμβρύου είναι ότι, ενώ το ίδιο έχει τη φυσιολογική τάση να αναπτύσσεται σταδιακά και να τείνει σε ανθρώπινο οργανισμό, έως του σημείου της γέννησής του δεν αποτελεί έναν άνθρωπο, τουλάχιστον, με την έννοια που νοείται ένας ενήλικας άνθρωπος³⁰. Είναι σαφές, ότι το ανθρώπινο έμβρυο, δεδομένης της καταγωγής του από το ανθρώπινο είδος, θα εξελιχθεί υπό φυσιολογικές συνθήκες, σε έναν πλήρως διαμορφωμένο άνθρωπο³¹. Ωστόσο, σύμφωνα με τα ανωτέρω αναφερόμενα, η ηθική υπόσταση μίας οντότητας εξαρτάται από τις εγγενείς ιδιότητές της. Το έμβρυο, από τη στιγμή της γονιμοποίησης έως και την γέννηση, ή ενδεχομένως για ένα χρονικό διάστημα κατόπιν της γέννησής του, αποκτά σταδιακά τις ιδιότητες εκείνες που χαρακτηρίζουν ένα ανθρώπινο όν (π.χ. διανοητικές ικανότητες ή αισθήσεις). Ως εκ τούτου, τίθεται υπό αμφισβήτηση, εάν το κυοφορούμενο μπορεί να νοηθεί ως ένας πλήρης ανθρώπινος οργανισμός, στον οποίο δύναται να αποδοθεί η αντίστοιχη ηθική αξία, με εκείνη ενός ήδη γεννηθέντος ανθρώπου³².

Η εκτίμηση της ηθικής υποστάσεως του εμβρύου είναι καθοριστικής σημασίας για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει αυτό να αντιμετωπίζεται από την ηθική κοινότητα. Αποτελεί μάλιστα, τον πυρήνα του ηθικού προβληματισμού σε θέματα που σχετίζονται με τις αμβλώσεις, την εξωσωματική γονιμοποίηση, την έρευνα σε

²⁹ J.M.Walters, *ο.π.* σ. 1856.

³⁰ Bernard Baertschi, *The question of the embryo's moral status*, (2008), διαθέσιμο στο: http://www.bioethica-forum.ch/docs/08_2/2_08_S76-80_Focus.pdf.

³¹ Norman Ford, *When did I begin? Conception of the human individual in history, philosophy and science*, Cambridge University Press, New York 1988, σ. 11.

³² Μιλτιάδης Βάντσος, *Ηθική θεώρηση της έκτρωσης*, Εκδόσεις Κορηλία Σφακιανάκη, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 55.

γονιμοποιημένα ωάρια, την ευγονική, αλλά και την κλωνοποίηση³³. Ως εκ τούτου, κρίνεται αναγκαία η περαιτέρω διερεύνησή της. Προς το σκοπό αυτό, αναζητούνται τα κατάλληλα κριτήρια, βάσει των οποίων μπορεί να αιτιολογηθεί η ένταξη του κυοφορούμενου στο πεδίο εφαρμογής των ηθικών κανόνων. Στο πλαίσιο αυτό, τίθενται ερωτήματα όπως: σε ποιο στάδιο της εμβρυικής εξέλιξης, το έμβρυο, θεωρείται ότι αποτελεί έναν ανθρώπινο οργανισμό, ικανό να «διεκδικήσει» ηθικά δικαιώματα. Σε ποιο στάδιο της κυοφορίας του, μεταξύ της γονιμοποίησης και της γέννησης, το έμβρυο αποκτά ένα συγκεκριμένο χαρακτηριστικό, όποιο κι αν είναι αυτό, ή μία ιδιότητα, βάσει της οποίας μπορεί να αποδοθεί σε αυτό, το ηθικό καθεστώς ενός πλήρως διαμορφωμένου ανθρώπου. Εάν αποδειχθεί ότι το έμβρυο συνιστά μία ανθρώπινη ζωή σε κάποιο χρονικό σημείο της κυοφορίας του, μεταξύ της γονιμοποίησης και της γέννησης, τότε η μεταχείρισή του θα πρέπει να είναι αντίστοιχη, με εκείνη ενός πλήρως ανεπτυγμένου ανθρώπου. Αντίθετα, εάν αποδειχθεί, ότι το έμβρυο μόνο κατόπιν της γέννησής του αποκτά ανθρώπινη υπόσταση, το ηθικό καθεστώς του κυοφορούμενου, ενδέχεται να είναι υποδεέστερο από εκείνο του ανθρώπινου³⁴.

³³ Ε.Σαρειδάκης, *ο.π.* σ. 48.

³⁴ Joel Feinberg, *Freedom & Fulfillment, Philosophical Essays*, Princeton University Press, New Jersey 1992, σ. 37.

2. Η πορεία της ανάπτυξης του εμβρύου

Με δεδομένο ότι, αντικείμενο της παρούσης μελέτης είναι η αξία που αποδίδεται στην αγέννητη ζωή, κρίνεται σκόπιμο να γίνει μία σύντομη αναφορά της πορείας που αυτή ακολουθεί, από την στιγμή της δημιουργίας, έως και την γέννηση. Η αναφορά αυτή, έχει σκοπό να αναδείξει τις βασικές λειτουργίες και δυνατότητες που αποκτά σταδιακά ο νέος ανθρώπινος οργανισμός, εστιάζοντας κυρίως στα χρονικά εκείνα σημεία, τα οποία έχουν λάβει υπόψη τους οι μελετητές, προκειμένου να διεξάγουν συμπεράσματα για την απόδοση ή μη ηθικής αξίας στο έμβρυο.

Σύμφωνα λοιπόν, με τα επιστημονικά δεδομένα, η δημιουργία μίας νέας ανθρώπινης ζωής ξεκινά με την γονιμοποίηση ενός θηλυκού γαμέτη (ωάριο ή ωοκύτταρο), από ένα αρσενικό γαμέτη (σπερματοζωάριο). Από την ένωση αυτή, παράγεται ένα νέο κύτταρο το γονιμοποιημένο ωάριο, ζυγωτό ή ζυγώτης. Ο ζυγώτης περιέχει ένα νέο συνδυασμό χρωμοσωμάτων, τα οποία συνθέτονται από $\frac{1}{2}$ του πατρικού γαμέτη και $\frac{1}{2}$ του μητρικού³⁵. Από τη σύζευξη δηλαδή, ενός θηλυκού και ενός αρσενικού γαμέτη, δημιουργείται ένας νέος και γενετικά μοναδικός οργανισμός. Στη συνέχεια, το γονιμοποιημένο ωάριο κινείται προς την μήτρα για χρονικό διάστημα περίπου τεσσάρων ημερών, στη διάρκεια του οποίου υφίσταται πολλαπλές διασπάσεις. Ο ζυγώτης αρχικά διαιρείται σε δύο μέρη (βλαστομερίδια), τα οποία υποδιαιρούνται κατ' ανάλογο τρόπο, περίπου ανά είκοσι ώρες. Μετά από τις τρεις ημέρες, προκύπτει ένα μόρφωμα περίπου 16 κυττάρων, που ονομάζεται «morula»³⁶. Σε αυτό το στάδιο, το έμβρυο, μορφολογικά τουλάχιστον, μοιάζει περισσότερο με μία μάζα αδιαφοροποίητων κυττάρων. Τα επιμέρους κύτταρα (βλαστομερίδια) που προκύπτουν από τη διαδικασία αυτή είναι πολυδύναμα και έχουν ισότιμες αναπτυξιακές δυνατότητες³⁷. Δηλαδή, μπορούν να διαχωριστούν με τέτοιο τρόπο, ώστε να δημιουργηθούν δίδυμα ή τρίδυμα³⁸.

³⁵ Ο ζυγώτης περιέχει 46 χρωμοσώματα, εκ των οποίων τα 23 προέρχονται από τον αρσενικό γαμέτη και 23 από τον θηλυκό. στο: Ιασπς Ιδεώδες Ασκληπιακό Πάρκο Ιατρικής Σχολής, *Μεταβολές του γονιμοποιημένου ωαρίου μέχρι την εμφύτευση*, στο: <http://panacea.med.uoa.gr/topic.aspx?id=404>.

³⁶ Q Baune., O.J. Borge, S. Funderud, D.Follesdal, G.Heiene &L.Qstnor, *The Moral Status of Human Embryos with special Regard to Stem Cell Research and Therapy*, στο:Lars Qstnor (ed), *Stem Cell, Human Embryos and Ethics, Interdisciplinary Perspectives*, Springer, 2008, σ.3.

³⁷ Ρωξάνη Αγγελοπούλου, *Η ανάπτυξη του εμβρύου κατά το πρώτο τρίμηνο της κύησης*, Επιτροπή Βιοηθικής της Εκκλησίας της Ελλάδος, στο: http://www.bioethics.org.gr/03_dAgelop.html.

³⁸ Μ.Βάντσος, *ο.π.* σ. 27.

Ακολουθεί η διαδικασία της εμφύτευσης, κατά την οποία το έμβρυο, που σε αυτό το στάδιο καλείται «βλαστοκύστη», προσκολλάται και τελικώς εγκαθίσταται στο ενδομήτριο. Η διαδικασία αυτή ξεκινά περίπου την 6^η ημέρα από τη γονιμοποίηση και ολοκληρώνεται την 12^η. Την 13^η ημέρα αρχίζουν να σχηματίζονται τα πρώτα σημάδια του πλακούντα και του ομφάλιου λώρου, ενώ την 14^η ημέρα εμφανίζεται η καλούμενη πρωτόγονη ράβδωση (primitive streak), που αποτελεί την πρώτη ένδειξη ύπαρξης οργανισμού³⁹. Η εμφύτευση της βλαστοκύστης σηματοδοτεί το ξεκίνημα της «κλινικής εγκυμοσύνης» (clinical pregnancy), όπως αποκαλείται. Η ορμόνη «ανθρώπινη χοριακή γοναδοτροπίνη» (human chorionic gonadotropin) (B-hCG)⁴⁰ παράγεται στο αίμα του γυναικείου οργανισμού και με αυτό τον τρόπο διαπιστώνεται περίπου δύο εβδομάδες μετά τη σύλληψη, η κύηση⁴¹. Αξίζει να σημειωθεί ότι, έως του σημείου τούτου, υπάρχουν 50% πιθανότητες το ζυγωτό να αποβληθεί ή να απορροφηθεί από τον οργανισμό της γυναίκας, χωρίς αυτό να γίνει αντιληπτό από την ίδια⁴². Η δυνατότητα αυτή αποτελεί για ορισμένους μελετητές, την αιτία απόρριψης της στιγμής της σύλληψης, ως χρονικό σημείο έναρξης της ζωής της νέας ανθρώπινης οντότητας⁴³. Οι υποστηρικτές της άποψης αυτής, συνιστούν ως ορθότερη την 14^η ημέρα από τη γονιμοποίηση, ως ορόσημο για την έναρξη της ανθρώπινης ζωής⁴⁴.

Μετά την επιτυχή εγκατάσταση του εμβρύου στο ενδομήτριο, το έμβρυο πλέον συνδέεται και τροφοδοτείται από τη κυοφορούσα, δια μέσου του πλακούντα. Έτσι, αρχίζει η δεύτερη περίοδος ανάπτυξης (πρώιμη εμβρυική περίοδος), στην διάρκεια της οποίας επιτυγχάνεται η μορφογένεση και οργανογένεση του νέου οργανισμού⁴⁵. Η ανάπτυξη του εμβρύου από το σημείο αυτό είναι συνεχής. Ειδικότερα, την 14^η

³⁹ Q Baune, O.J. Borge, και συν, *ο.π.* σ.3.

⁴⁰ Ανθρώπινη Χοριακή Γονιδοτροπίνη (Human Chorionic Gonadotropin-Hcg) καλείται η ορμόνη, η οποία εκκρίνεται στο σώμα της γυναίκας κατά την διάρκεια της εγκυμοσύνης, από τον πλακούντα του εμβρύου. Η ύπαρξή της διαπιστώνεται μέσω εξετάσεων αίματος και ούρων και επιβεβαιώνει την κύηση. Τα επίπεδα της ορμόνης αυτής στο αίμα παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για την κατάσταση της εγκυμοσύνης, τα οποία αυξάνονται με την πρόοδο της κύησης, ενώ τα χαμηλά επίπεδα αυτής θεωρούνται ένδειξη μη βιώσιμης εγκυμοσύνης. Βλ. στο: Μενέλαος Λυγνός, *B- χοριακή: τι είναι, τι σημαίνει και πως μπορεί μία μέλλουσα μητέρα να υπολογίσει τις τιμές*, στο: <http://www.mothersblog.gr/tha-gino-mama/item/27573-v-xoriaki-ti-einai--ti-simainei-kai-pos-borei-mia-mellousa-mama-na-ypologisei-tis-times-symvouleyei-o-gynaiologos-tou-mothersblog>.

⁴¹ Bonnie Steinbock, *Life before birth-The Moral and Legal status of Embryos and Fetuses*, Second Edition, Oxford University Press, 2011, σ. 51.

⁴² Ε.Σαρειδάκης, *ο.π.* σ. 70.

⁴³ Μ.Βάντσος, *ο.π.* σσ. 28-29.

⁴⁴ Ε.Σαρειδάκης *ο.π.* σ. 70.

⁴⁵ Ρ.Αγγελοπούλου, *ο.π.*

ημέρα αναπτύσσεται το προσχέδιο του νευρικού συστήματος, από το οποίο θα δημιουργηθεί εν συνεχεία, το Κεντρικό Νευρικό Σύστημα (εγκέφαλος και νωτιαίος μυελός)⁴⁶. Ενώ, η λειτουργία της καρδιάς αρχίζει την 21^η ημέρα⁴⁷. Είναι αξιοσημείωτο ότι, το νευρικό σύστημα παρότι είναι το πρώτο όργανο του εμβρυϊκού οργανισμού που δημιουργείται, η διαμόρφωσή του συνεχίζει καθ' όλη τη διάρκεια της κύησης, αλλά ακόμη και κατόπιν της γέννησης. Στο στάδιο αυτό οι εγκεφαλικές λειτουργίες δεν έχουν ωριμάσει ακόμη, υπό την έννοια της ύπαρξης των νοητικών ικανοτήτων με την οποία συνήθως εννοείται⁴⁸. Το στοιχείο αυτό είναι καθοριστικής σημασίας για την αξιολόγηση της αξίας του εμβρύου, ως έλλογου όντος.

Την όγδοη εβδομάδα κύησης, το έμβρυο έχει αποκτήσει πλέον μορφολογικά όλα τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά⁴⁹. Η πρώτη αίσθηση που αναπτύσσεται είναι αυτή της αφής, γύρω στην 13^η εβδομάδα, ενώ την 16^η παρατηρούνται ανεπαίσθητες κινήσεις των μελών του⁵⁰. Η αίσθηση της ακοής εμφανίζεται περίπου την 22^η εβδομάδα. Σύμφωνα με πηγές, το έμβρυο από αυτό το σημείο, αρχίζει να ανταποκρίνεται σε θορύβους⁵¹.

⁴⁶ Ε.Σαρειδάκης, *ο.π.* σ. 70.

⁴⁷ Ρ.Αγγελοπούλου, *ο.π.*

⁴⁸ Encyclopedia of Bioethics, *Embryo and fetus*, 3rd Edition, vol.2, 2004, σ. 710.

⁴⁹ Ε.Σαρειδάκης, *ο.π.* σ. 71.

⁵⁰ Ιασπης Ιδεώδες Ασκληπιακό Πάρκο Ιατρικής Σχολής, *Οψιμη εμβρυϊκή περίοδος*, στο: <http://panacea.med.uoa.gr/topic.aspx?id=409>.

⁵¹ Ε.Σαρειδάκης, *ο.π.* σ. 72.

3. Το ζήτημα της αρχής της ανθρώπινης ζωής

3.1. Γενικά

Το πρώτο ερώτημα που τίθεται αναφορικά με την ηθική αξιολόγηση της εμβρυϊκής κατάστασης, σχετίζεται με τον ακριβή προσδιορισμό της χρονικής στιγμής έναρξης της ανθρώπινης ζωής και πιο συγκεκριμένα της χρονικής στιγμής, κατά την οποία η ανθρώπινη ζωή αποκτά ηθική σημασία. Διαχρονικά, το ερώτημα της αρχής της ζωής, έχει δεχθεί ποικίλες απαντήσεις, που τείνουν να διαφοροποιούνται ανάλογα με τις αντιλήψεις που υιοθετεί ο εκάστοτε μελετητής. Συχνά, οι απαντήσεις αυτές αντικατοπτρίζουν θρησκευτικές πεποιθήσεις, ιατρικές μελέτες, καθώς και κοινωνικές παραμέτρους⁵². Ως σημεία έναρξης της ανθρώπινης ζωής έχουν προταθεί: η στιγμή της σύλληψης, η στιγμή της γέννησης, ή κάποιο ενδιάμεσο στάδιο της εμβρυϊκής ανάπτυξης, όπως η ένδειξη της κίνησης ή η εγκεφαλική λειτουργία. Ωστόσο, έως σήμερα τουλάχιστον, καμία εκ των απαντήσεων αυτών, δεν φαίνεται να είναι αρκετά ικανοποιητική.

Η σημασία που αποκτά η χρονική στιγμή έναρξης της ανθρώπινης ζωής, είναι καθοριστική για την εκτίμηση της ηθικής μεταχείρισης της εν εξελίξει ζωής στο προγεννητικό στάδιο. Δηλαδή, εάν αποδειχθεί ότι το έμβρυο συνιστά μία ανθρώπινη ζωή από τη στιγμή της γονιμοποίησης, ή σε κάποιο άλλο χρονικό σημείο της ανάπτυξής του, μεταξύ της γονιμοποίησης και της γέννησης, τότε από του σημείου τούτου, η μεταχείρισή του θα πρέπει να είναι αντίστοιχη, με εκείνη ενός πλήρως ανεπτυγμένου ανθρώπου⁵³. Εξ αυτού συνάγονται και τα δικαιώματά του, ο σεβασμός της αξίας του και η υποχρέωση για την προστασία της ζωής του. Συνέπεια τούτου, κάθε μορφής επέμβαση στον εμβρυϊκό οργανισμό, που έχει ως αποτέλεσμα την βλάβη της ζωής του, ή η εκ προθέσεως διακοπή της ζωής του, συνιστά αφαίρεση ανθρώπινης ζωής και προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Ως εκ τούτου ανάλογες ενέργειες κρίνονται ηθικώς επιλήψιμες.

Αντίθετα, εάν αποδειχθεί, ότι η ανθρώπινη ζωή αποκτά ηθική σημασία μόνο κατόπιν της γέννησης, το ηθικό καθεστώς του κυοφορούμενου, ενδέχεται να είναι υποδεέστερο ή σε κάθε περίπτωση διαφορετικό από εκείνο του ανθρώπινου. Ανάλογη δε θα είναι και η μεταχείρισή του. Προς τούτο, καθίσταται αναγκαία η εύρεση ενός

⁵² Αρχ. Μ. Γρινιζάκης, *ο.π.* 94.

⁵³ J.Feinberg, *ο.π.* σ. 37.

κοινώς αποδεκτού σημείου αναφοράς, βάσει του οποίου θα αξιολογείται η εμβρυϊκή κατάσταση.

3.2.Η στιγμή της γονιμοποίησης

Η πιο συντηρητική άποψη υποστηρίζει, ότι η ανθρώπινη ζωή ξεκινά από τη στιγμή της γονιμοποίησης. Κατά τη στιγμή αυτή, το γονιμοποιημένο ωάριο προσλαμβάνει το απαραίτητο γενετικό υλικό, που απαιτείται για την δημιουργία ενός νέου και γενετικά μοναδικού ανθρώπινου οργανισμού⁵⁴. Ο ζυγώτης, φέρει το πλήρες ανθρώπινο γενετικό υλικό και όλες τις αναγκαίες προδιαγραφές, ούτως ώστε, υπό συγκεκριμένες συνθήκες ανάπτυξης και ορισμένου χρόνου, να εξελιχθεί σε έναν πλήρη άνθρωπο⁵⁵. Υπό αυτό το σκεπτικό, το γονιμοποιημένο ωάριο είναι ένας γενετικά πλήρης, παρότι υπό εξέλιξη, άνθρωπος.

Οι υποστηρικτές της άποψης αυτής, ισχυρίζονται ότι η βιολογική καταγωγή του γονιμοποιημένου ωαρίου από το ανθρώπινο είδος είναι επαρκής όρος, για την απόδοση σε αυτό πλήρους ηθικής υπόστασης και ηθικών δικαιωμάτων. Κατά την άποψή τους, καμία μεταγενέστερη χρονική στιγμή της εμβρυϊκής ανάπτυξης δεν επιφέρει μία τόσο μεγάλη, ηθικής σημασίας αλλαγή, ώστε να διαφοροποιήσει την ηθική αξία του κυοφορούμενου⁵⁶. Επομένως, το γονιμοποιημένο ωάριο είναι φορέας ηθικών δικαιωμάτων, στον ίδιο βαθμό με έναν πλήρως ανεπτυγμένο άνθρωπο. Με βάση τον παραπάνω συλλογισμό, κάθε μορφής επέμβαση που έχει ως αποτέλεσμα την διακοπή της ζωής του κυοφορούμενου, ισοδυναμεί με τη στέρηση μίας ανθρώπινης ζωής και ως εκ τούτου είναι ηθικώς επιλήψιμη⁵⁷.

Ωστόσο, η στιγμή της γονιμοποίησης ως ορόσημο για την έναρξη της ανθρώπινης ζωής έχει απορριφθεί από πολλούς μελετητές της βιοηθικής. Όπως αναφέρει ο Ronald Green, η στιγμή της γονιμοποίησης είναι παραπλανητική. Η γονιμοποίηση, σημειώνει, αποτελεί μία σειρά γεγονότων και όχι ένα ενιαίο γεγονός που μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια⁵⁸. Επιπλέον, όπως υποδεικνύουν τα

⁵⁴ Αντώνιος Κουτσελίνης, *Βασικές Αρχές Βιοηθικής Ιατρικής Δεοντολογίας και Ιατρικής Ευθύνης*, Εκδόσεις Παρισιάνος, Αθήνα 1999, σ. 228.

⁵⁵ Αρχ. Ν.Χατζηνικολάου, ο.π. σ.180. Νικόλαος Κόϊος, *Βιοηθική- Συνοδικά Κείμενα Ορθόδοξων Εκκλησιών*, Εκδόσεις Κέντρο Βιοϊατρικής Ηθικής και Δεοντολογίας, 2007, σ. 93-94.

⁵⁶ Patrick Lee & George Robert, *The Wrong of Abortion*, στο: Andrew Cohen and Christopher Wellman (επιμ), *Contemporary Debates in Applied Ethics*, Blackwell Publishing, 2005, σσ. 119-121.

⁵⁷ B.Steinbock, ο.π. σ. 51.

⁵⁸ Ronald Green, *The human embryo research debates-bioethics in the vortex of controversy*, Oxford University Press, 2001, σσ. 27-28.

επιστημονικά δεδομένα, το ζυγωτό κατά τις πρώτες δεκατέσσερις ημέρες από τη γονιμοποίηση, επιδέχεται ποικίλες διασπάσεις με αποτέλεσμα την τροποποίηση της αρχικής μορφής του. Σε αυτό το στάδιο, το έμβρυο το οποίο μοιάζει περισσότερο με μία μάζα αδιαφοροποίητων κυττάρων, έχει αυξημένη πιθανότητα να αποβληθεί από τον γυναικείο οργανισμό⁵⁹. Σύμφωνα με τον John Harris, η σύλληψη μπορεί να οδηγήσει στην ανάπτυξη ενός εμβρύου, μπορεί όμως και να δημιουργήσει έναν όγκο εξαιρετικά απειλητικό για την υγεία της γυναίκας. Ακόμη όμως, κι αν η γονιμοποίηση επιτύχει, το αποτέλεσμα δεν είναι πάντα, ένα άτομο⁶⁰. Το γονιμοποιημένο ωάριο έως την δέκατη τέταρτη ημέρα μπορεί να διαχωριστεί και να δημιουργήσει πανομοιότυπα δίδυμα ή τρίδυμα⁶¹. Η δυνατότητα αυτή οδηγεί ορισμένους μελετητές στο συμπέρασμα, ότι το γονιμοποιημένο ωάριο, τουλάχιστον κατά τις πρώτες δεκατέσσερις ημέρες, δεν είναι με βεβαιότητα ένα μοναδικό, ανθρώπινο όν⁶².

3.3.Η στιγμή της εμφύτευσης

Πολλοί ερευνητές της βιοηθικής, που διαφωνούν με την επιλογή της σύλληψης ως χρονικού σημείου έναρξης της ανθρώπινης ζωής, προτείνουν ως ασφαλέστερη επιλογή, τη στιγμή της εμφύτευσης του γονιμοποιημένου ωαρίου στο εσωτερικό της μήτρας. Υπενθυμίζεται, ότι η εμφύτευση αποτελεί μία διαδικασία, η οποία ξεκινά από την έκτη ημέρα από τη σύλληψη και διαρκεί περίπου μία εβδομάδα. Στην προκειμένη περίπτωση, η επιλογή αναφέρεται στην δέκατη τέταρτη ημέρα από τη σύλληψη, δηλαδή, κατά την ολοκλήρωση της διαδικασίας της εμφύτευσης⁶³.

Η δέκατη τέταρτη ημέρα σηματοδοτεί την έναρξη της εγκυμοσύνης⁶⁴. Σε αυτό το στάδιο, το έμβρυο συνδέεται οργανικά πλέον με την κυοφορούσα και αρχίζει να αναπτύσσεται σταδιακά. Επιπλέον, ο ζυγώτης χάνει πλέον την δυνατότητα περαιτέρω διαίρεσης, δηλαδή της δημιουργίας μονοζυγωτικών διδύμων ή και τριδύμων εμβρύων. Υπό αυτό το σκεπτικό, υποστηρίζεται η άποψη, ότι μόνο τότε μπορεί να

⁵⁹ Ε.Σαρειδάκης, *ο.π.* σ. 70.

⁶⁰ John Harris, *Embryos and hedgehogs: on the moral status of the embryo*, στο: Anthony Dyson & John Harris, *Experiments on Embryos*, Routledge, New York 2002, σσ. 54-55.

⁶¹ Ελένη Καλοκαιρινού, *Πειραματισμός πάνω σε ανθρώπινα έμβρυα: μία φιλοσοφική θεώρηση*, στο: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sas/article/view/716/714>, (2002), σσ. 31.

⁶² B.Steinbock, *ο.π.* σσ. 50-51. M.A.Warren, *Abortion*, στο: Helga Kuhse, Peter Singer (επιμ), *A companion to Bioethics*, Second Edition, Blackwell Publishing, United Kingdom 2009, σσ. 142-143.

⁶³ Αρχ. Μ. Γρινιεζάκης, *ο.π.* σ. 94.

⁶⁴ Βλέπε σελ.16.

εξακριβωθεί η ύπαρξη μίας, μοναδικής οντότητας⁶⁵. Τέλος, κατά τη 14^η ημέρα, σχηματοποιείται το Κεντρικό Νευρικό Σύστημα, από το οποίο θα δημιουργηθεί αργότερα ο εγκέφαλος και ο νωτιαίος μυελός⁶⁶. Για όλους τους παραπάνω λόγους, η εμφύτευση ως ορόσημο ένδειξης ζωής, λαμβάνει αυξημένης αποδοχής⁶⁷.

3.4. Το κριτήριο της κίνησης

Το κριτήριο της κίνησης αναφέρεται στην στιγμή κατά την οποία, η κυοφορούσα αντιλαμβάνεται την κίνηση (ή σκίρτημα) του εμβρύου (quickening). Η κίνηση, ως ένδειξη ζωής, συνδέεται με την προγενέστερη αντίληψη που εξέφρασε ο Θωμάς Ακινάτης και υιοθετήθηκε κατόπιν από τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η κίνηση σηματοδοτεί την είσοδο της ψυχής στο σώμα⁶⁸. Ως εκ τούτου, η κίνηση είναι πηγή ζωής και άρα το έμβρυο πριν από αυτή τη χρονική στιγμή, δεν θεωρείται ζωντανός οργανισμός⁶⁹.

Τίθεται όμως το ερώτημα, εάν το φαινόμενο της κίνησης, πέραν της υπόδειξης ύπαρξης ενός ζωντανού οργανισμού, δύναται να αποτελέσει και κριτήριο απόδοσης ηθικής αξίας στο κυοφορούμενο. Η απάντηση φαίνεται να είναι αρνητική. Και τούτο διότι: πρώτον, η κίνηση, αλλά και η αντίληψη της κίνησης του αγέννητου από τη μητέρα, πιθανότατα διαφέρει από οργανισμό σε οργανισμό, αλλά και ως προς το χρόνο. Δεύτερον, διότι είναι πλέον επιστημονικά αποδεδειγμένο, ότι η κίνηση χαρακτηρίζει επίσης, τόσο το ωάριο, όσο και το σπερματοζωάριο, πολύ πριν τη σύζευξή τους και τη δημιουργία του ζυγώτη. Υπ' αυτή την έννοια, θα έπρεπε να θεωρηθούν ζωντανοί οργανισμοί και οι γαμέτες και ως εκ τούτου εγείρονται ηθικά διλήμματα σε σχέση με τις μεθόδους αντισύλληψης⁷⁰. Σε κάθε περίπτωση όμως, η ικανότητα της κίνησης δεν δύναται να καθορίζει το ηθικό καθεστώς μίας οντότητας, αφού με τον τρόπο αυτό θα αποκλείονταν από την ηθική κοινότητα, άτομα με κινητικά προβλήματα⁷¹.

⁶⁵ B.Steinbock, *ο.π.* σσ 50-51.

⁶⁶ Ε.Σαρειδάκης, *ο.π.* σ.70.

⁶⁷ Αρχ. Μ. Γρινιεζάκης, *ο.π.* σ.94.

⁶⁸ Στο *ίδιο*, σ. 95.

⁶⁹ Peter Singer, *Practical Ethics*, Third Edition, Cambridge University Press, Cambridge 2011, σ. 128.

⁷⁰ B.Steinbock, *ο.π.* σ.44.

⁷¹ P.Singer, *ο.π.* σ. 128.

3.5. Το κριτήριο της βιωσιμότητας

Η βιωσιμότητα περιγράφει την χρονική εκείνη στιγμή της εμβρυϊκής ανάπτυξης, κατά την οποία το έμβρυο μπορεί να επιβιώσει έξω από τη μήτρα της γυναίκας, αυτόνομα ή μέσω τεχνικής υποστήριξης. Η στιγμή αυτή, ωστόσο, δεν δύναται να καθοριστεί με ακρίβεια, καθώς εξαρτάται από βιοϊατρικές και τεχνολογικές παραμέτρους, που διαφέρουν ανά χώρα. Στην Ελλάδα, όπως και στις ΗΠΑ, ως όριο βιωσιμότητας θεωρείται η 24^η εβδομάδα της κύησης⁷².

Το χρονικό σημείο της βιωσιμότητας αποτέλεσε τη διαχωριστική γραμμή στο Ανώτατο Δικαστήριο των Ηνωμένων Πολιτειών, κατά τη συζήτηση της υποθέσεως της Roe. V. Wade το 1973. Η Roe. V. Wade, κάτοικος της πολιτείας του Τέξας, η νομοθεσία της οποίας απαγόρευε την διακοπή της εγκυμοσύνης, αιτήθηκε το δικαίωμα της στην άμβλωση, ισχυριζόμενη το δικαίωμά της στην ιδιωτική ζωή. Η απόφαση του δικαστηρίου έκρινε, ότι οι πολιτείες έχουν την αρμοδιότητα να απαγορεύουν την άμβλωση, μόνο κατά τα δύο πρώτα τρίμηνα της κύησης⁷³. Η λήξη του δεύτερου τριμήνου (24 εβδομάδες), κατά το δικαστήριο, σηματοδοτεί το κομβικό σημείο για την έναρξη του έννομου συμφέροντος προστασίας της εν δυνάμει ανθρώπινης ζωής, καθώς από τότε και μόνο τότε, μπορεί να ζήσει εκτός του μητρικού σώματος, ως ανεξάρτητος και αυτόνομος οργανισμός. Η απόφαση Roe. V. Wade αποτέλεσε σταθμό παγκοσμίως για την αναγνώριση στη γυναίκα του δικαιώματος της άμβλωσης, μέχρι το χρονικό σημείο της βιωσιμότητας⁷⁴.

Εντούτοις, το κριτήριο της βιωσιμότητας δημιουργεί μία δέσμη προβλημάτων. Αρχικά, προκύπτει το ερώτημα, σε τι συνίσταται η ικανότητα να επιβιώνει κανείς ανεξάρτητα. Προϋποθέτει την ικανότητα να επιβιώνει κανείς με την βοήθεια τεχνικής υποστήριξης ή χωρίς τεχνική βοήθεια; Είναι σαφές, ότι στην δεύτερη περίπτωση, συντρέχει ο κίνδυνος της ηθικής απαξίωσης ασθενών, των οποίων η επιβίωση εξαρτάται από τεχνικά μέσα (π.χ. αναπνευστήρας, βηματοδότης, ή ασθενής σε κώμα)⁷⁵. Ως εκ τούτου, κρίνεται ασφαλέστερος ο ισχυρισμός, ότι η ανεξαρτησία επί του προκειμένου, αναφέρεται αποκλειστικά στην οργανική αποδέσμευση του νέου

⁷² Α.Αντσακλής, *ο.π.* σ. 537.

⁷³ Φ.Παναγοπούλου-Κουτνατζή, *Η θεσμική διαδρομή της αμβλώσεως-Μία ηθικο-συνταγματική προσέγγιση*, σσ. 157-163.

⁷⁴ Θεόδωρος Τροκάνας, *Ανθρώπινη Αναπαραγωγή - Η ιδιωτική αυτονομία και τα όριά της*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2011, σσ. 65-69.

⁷⁵ S.Gibson, *Abortion*, στο: Ruth Chadwick (επιμ), *Encyclopedia of Applied Ethics*, 2nd Edition, Elsevier 2012, σ. 3.

οργανισμού από το σώμα της μητέρας και όχι στην σύνδεσή του, (εάν αυτό κριθεί απαραίτητο) με τεχνικά μέσα νεογνικής φροντίδας.

Παράλληλα, όπως οι D.Boonin και P.Singer επισημαίνουν, η επάρκεια των μέσων ιατρικής τεχνολογίας, ενδέχεται να διαφέρει ως προς τον τόπο. Για παράδειγμα, μία αστική πόλη ενδεχομένως, διαθέτει ένα πλήρως εξοπλισμένο νοσοκομείο, ικανό να παράσχει την κατάλληλη για το βρέφος φροντίδα, ενώ αντίθετα μία επαρχιακή πόλη, ίσως στερείται του στοιχείου τούτου. Κατ' όμοιο τρόπο, η ύπαρξη ιατρικών μέσων φροντίδας νεογνών, υφίσταται διαφοροποίηση και ως προς το χρόνο. Κατά το παρελθόν, ένα έμβρυο επτά μηνών ήταν ανέφικτο να επιβιώσει εκτός μήτρας. Με την σύγχρονη εξέλιξη των ιατρικών μέσων, ένα έμβρυο έξι μηνών πρόωρο, ίσως κατορθώσει να επιβιώσει. Υπό το ίδιο σκεπτικό, σε μεταγενέστερο χρόνο, ενδέχεται, το όριο βιωσιμότητας να ελαχιστοποιηθεί ακόμα περισσότερο⁷⁶. Συνεπώς, είναι πρακτικά δύσκολο να προσδιοριστεί το χρονικό σημείο, κατά το οποίο ένα έμβρυο καθίσταται βιώσιμο. Οι παραπάνω παρατηρήσεις, οδηγούν ορισμένους μελετητές στο συμπέρασμα, ότι το κριτήριο της βιωσιμότητας δεν μπορεί να δημιουργήσει ένα ασφαλές σημείο αναφοράς, για την αξιολόγηση της ηθικής κατάστασης της αγέννητης ζωής.

3.6. Το νευρολογικό κριτήριο

Ένα άλλο χαρακτηριστικό που προτείνεται ως ορόσημο για την έναρξη της ζωής, είναι η έναρξη της δραστηριότητας του εγκεφάλου (κύματα εγκεφάλου). Το κριτήριο αυτό στηρίζεται στη λογική, ότι παρέχει συμμετρία μεταξύ της αρχής και του τέλους της ανθρώπινης ζωής.

Ο Baruch Brody, ένας από τους μεταρρυθμιστές συντηρητικούς, υποστηρίζει, ότι τη στιγμή κατά την οποία ο εγκέφαλος σταματά να λειτουργεί, ο άνθρωπος παύει να υπάρχει, πεθαίνει. Υπό το ίδιο σκεπτικό, το έμβρυο αρχίζει να ζει, όταν αποκτά τη λειτουργία του εγκεφάλου. Κατά την άποψή του, τα πρώτα κύματα εγκεφάλου εμφανίζονται περίπου την όγδοη εβδομάδα μετά τη γονιμοποίηση. Η σημασία της εγκεφαλικής λειτουργίας, ενδεχομένως, συνδέεται και με την ύπαρξη νοητικών καταστάσεων, όπως η συνείδηση, η αίσθηση πόνου, οι πεποιθήσεις ή και οι αναμνήσεις. Όπως ο B.Brody αναφέρει, ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του

⁷⁶ P.Singer, *ο.π.* σ.127. David Boonin, *A Defense of Abortion*, Cambridge University Press, New York 2003, σσ. 130-131.

ανθρώπινου οργανισμού είναι η ικανότητα συνείδησης εμπειριών, ακόμη και υπό την προϋπόθεση στοιχειώδους ύπαρξής της. Το έμβρυο, όπως υποδεικνύει το ηλεκτροεγκεφαλογράφημα, πριν από την έκτη εβδομάδα δεν έχει την ικανότητα αυτή, την οποία αποκτά σταδιακά κατά τους επόμενους μήνες. Κατά συνέπεια, αυτή είναι η χρονική στιγμή, κατά την οποία το έμβρυο γίνεται ένα ανθρώπινο ον⁷⁷.

Με την άποψη αυτή συντάσσεται και ο φιλόσοφος Hans Martin Sass, ο οποίος υποστηρίζει ότι, το χρονικό σημείο έναρξης της ζωής πρέπει να έρχεται σε συμφωνία με εκείνο του τέλους. Η εγκεφαλική λειτουργία, αναφέρει, οδηγεί αναπότρεπτα στο τέλος της ζωής, παρά το γεγονός ότι τα βασικά όργανα εξακολουθούν να λειτουργούν. Κατά τον ίδιο τρόπο, το έμβρυο ως βιολογική οντότητα, υπάρχει από τη στιγμή της σύλληψης. Σε αυτό το στάδιο, όμως, δεν διαθέτει τις αναγκαίες ικανότητες για την θεώρησή του ως ηθικό όν, τις οποίες αποκτά σε μεταγενέστερο χρόνο. Ο ίδιος, ορίζει ως σημείο έναρξης της εγκεφαλικής λειτουργίας και συνεπώς και της ανθρώπινης ύπαρξης, την 57^η ημέρα από τη στιγμή της σύλληψης. Για τον Hans Martin Sass, η βιολογική ζωή στερείται ηθικής αξίας και δικαιωμάτων, τόσο πριν το σχηματισμό της εγκεφαλικής λειτουργίας, όσο και μετά την παύση της⁷⁸.

Από την ανάλυση της ανωτέρω επιχειρηματολογίας, διαπιστώνεται ότι ο ακριβής προσδιορισμός του χρονικού σημείου έναρξης της εγκεφαλικής λειτουργίας, είναι αρκετά ασαφής. Όπως πηγές αναφέρουν, η παύση της λειτουργίας του εγκεφάλου είναι στιγμιαία. Απεναντίας, η χρονική στιγμή έναρξης της λειτουργίας του, δεν δύναται να οριοθετηθεί, καθώς πρόκειται για μία διαδικασία σταδιακής εξέλιξης. Κατά συνέπεια, η χρονική στιγμή που αναζητείται, ενδεχομένως βρίσκεται στην αρχή της κύησης, ίσως στις οκτώ εβδομάδες, στις τριάντα έξι ή ακόμη και λίγο μετά τη γέννηση. Επιπλέον, έρευνες έχουν αποδείξει ότι υπάρχει ουσιαστική διαφορά μεταξύ της ανατομίας του εγκεφάλου ενός ενήλικα και ενός παιδιού ή εμβρύου⁷⁹. Ως εκ τούτου, η έναρξη της ζωής επί τη βάση της έναρξης της εγκεφαλικής λειτουργίας, δεν μπορεί να καθοριστεί με ακρίβεια.

⁷⁷ B.Steinbock, *ο.π.* σ.45.

⁷⁸ Μ.Βάντσος, *ο.π.* σσ. 78-79.

⁷⁹ Jason Elberl & Brandon Brown, *Brain life and the argument from potential: Affirming the ontological status of human embryos and fetuses*, στο: Stephen Napier (επιμ), *Persons, Moral worth, and embryos- A critical analysis of pro-choice arguments*, Springer, 2011, σ. 47.

3.7.Η στιγμή της γέννησης

Τέλος, υποστηρίζεται η άποψη ότι το έμβρυο, για όσο χρονικό διάστημα βρίσκεται στην μήτρα της κυοφορούσας, δεν δύναται να έχει ηθικά δικαιώματα. Η άποψη αυτή στηρίζεται στο συλλογισμό, ότι η απόδοση ηθικών δικαιωμάτων σε μία οντότητα εξαρτάται από την κατοχή ορισμένων ιδιοτήτων του ανθρώπινου οργανισμού, όπως η αυτοσυνειδησία ή η ύπαρξη αισθήσεων. Παρότι δεν υπάρχει γενική συναίνεση ως προς το ακριβές περιεχόμενο των αναγκαίων αυτών ιδιοτήτων, η κατοχή ή μη των χαρακτηριστικών αυτών καθορίζουν την ηθική κατάσταση ενός όντος. Δηλαδή, η ύπαρξη ορισμένων εξ αυτών των χαρακτηριστικών καθιστούν ένα άτομο ηθικά σημαντικό, ενώ αντίθετα η έλλειψή τους συνεπάγεται την στέρηση της ηθικής αξίας την εν λόγω οντότητας⁸⁰. Οι υποστηρικτές της άποψης αυτής, θεωρούν ότι το κυοφορούμενο στερείται των βασικών αυτών ιδιοτήτων (π.χ. αυτοσυνειδησία) που απαιτούνται για την αναγνώρισή του ως ηθικού όντος. Επιπλέον, το έμβρυο καθ' όλη τη διάρκεια της κυοφορίας του εξαρτάται πλήρως από την κυοφορούσα και ως εκ τούτου δεν αποτελεί αυτόνομο οργανισμό. Η απόδοση δικαιωμάτων στο έμβρυο, υπονομεύει τα ηθικά δικαιώματα της γυναίκας, η οποία αποτελεί αυταπόδεικτα ηθική οντότητα. Συνεπώς, ακόμα κι αν υποτεθεί ότι το έμβρυο έχει ένα ισχυρό δικαίωμα στη ζωή, ο σεβασμός των δικαιωμάτων της κυοφορούσας υπερισχύει έναντι του εμβρύου⁸¹. Προς τούτο, προτείνουν ως σημείο έναρξης της ζωής και συνεπώς της απόκτησης ηθικών δικαιωμάτων, τη στιγμή της γέννησης⁸², ή ακόμα και λίγους μήνες αργότερα, όταν το έμβρυο θα έχει πλέον αποκτήσει τη στοιχειώδη έστω, πνευματική ικανότητα⁸³. Μετά τη γέννηση, παύει η εξάρτηση του εμβρύου από το μητρικό σώμα και επομένως θεωρείται ένας αυτόνομος οργανισμός και επιπλέον, το έμβρυο είναι πλέον αυταπόδεικτα, ένα μέλος της ανθρώπινης κοινότητας⁸⁴. Με βάση τον ισχυρισμό αυτό, η διακοπή της ζωής του αγέννητου εμβρύου, ακόμα και στα τελευταία στάδια της κυοφορίας του, είναι ηθικώς αποδεκτή.

Παρόλα αυτά, η επιλογή του χρονικού σημείου της γέννησης, γεννά μία δέσμη

⁸⁰ Michael Tooley, *Personhood*, στο: Helga Kuhse, Peter Singer (επιμ), *A companion to Bioethics*, Second Edition, Blackwell Publishing, United Kingdom 2009, σσ. 137-138. P.Singer, ο.π. σσ. 73-74,135. M.A.Warren, (1973): On the Moral and Legal Status of Abortion, *The Monist* vol. 57, διαθέσιμο στο: <http://www.douglasficek.com/teaching/phil-2222/warren.pdf>.

⁸¹ M.A.Warren, *Moral Status-Obligations to Persons and Other Living Things*, σσ.215-217.

⁸² Στο ίδιο, σ. 201.

⁸³ P.Singer, ο.π. σσ. 74-76.

⁸⁴ M.A.Warren, ο.π. σσ. 215-219.

προβλημάτων. Συγκεκριμένα, το κριτήριο της αυτονομίας του εμβρύου, μπορεί εύκολα να αμφισβητηθεί, καθώς ακόμη και κατόπιν της γέννησής του, το νεογνό συνεχίζει να εξαρτάται, όχι οργανικά πλέον, αλλά υπό την ευρύτερη έννοια, ότι έχει ανάγκη από τη φροντίδα της μητέρας ή κάποιου τρίτου, για την επιβίωσή του. Επιπρόσθετα, όπως ο φιλόσοφος Jonathan Glover τονίζει, το χρονικό σημείο της γέννησης αποτελεί επίσης λανθασμένη επιλογή, διότι η διαφορά του εμβρύου, στα τελευταία στάδια της κύησης, σε σύγκριση με ένα νεογνό, λίγες ώρες μετά τη γέννηση, είναι αμελητέα⁸⁵. Συνεπώς, το χρονικό σημείο της γέννησης είναι εξίσου αμφιλεγόμενο.

3.8. Παρατηρήσεις

Από τα ανωτέρω εκτιθέμενα, διαπιστώνεται ότι, κανένα εκ των προτεινομένων χρονικών σημείων της εμβρυϊκής ανάπτυξης, με εξαίρεση ίσως, το στάδιο της εμφύτευσης, κατά την δέκατη τέταρτη ημέρα, δεν φαίνεται να είναι αρκετά ικανοποιητικό, για την απόδοση μίας ορισμένης ηθικής αξίας στο έμβρυο. Σύμφωνα με μία νεότερη άποψη, είναι ασφαλέστερη η εκτίμηση ότι η ανθρώπινη ζωή ακολουθεί μία φυσική πορεία εξέλιξης από τη γονιμοποίηση έως και την γέννηση, αλλά και κατόπιν αυτής. Κάθε στάδιο της ανθρώπινης εξέλιξης παράγει έναν διαφορετικό βαθμό ηθικής αξίας στο υποκείμενο. Κατά την άποψη αυτή, η ηθική κατάσταση του εμβρύου αυξάνει σταδιακά (*graduality view*) από τη στιγμή της γονιμοποίησης ή ίσως και λίγο αργότερα, έως τη στιγμή της γέννησης, προς την πλήρη ηθική αξία⁸⁶. Με άλλα λόγια, η ηθική αξία που αποκτά ο εμβρυϊκός οργανισμός αυξάνεται σταδιακά, όσο προχωράει η κύηση. Η αρχή αυτή, υποστηρίζεται ότι συμπίπτει, εν μέρει και με τα συναισθήματά μας. Τα συναισθήματά μας για ένα έμβρυο στο πολύ πρώιμο στάδιο της κύησης, είναι γενικώς αδύναμα. Όσο όμως, το έμβρυο αναπτύσσεται και διαμορφώνεται, τα συναισθήματά μας ισχυροποιούνται. Για παράδειγμα, η διακοπή της κύησης στα αρχικά στάδια, όπου το κυοφορούμενο δεν έχει ακόμα σχηματισθεί, μπορεί να μην φαίνεται μεγάλη απώλεια. Καθώς όμως προοδεύει η κύηση, η θλίψη της απώλειας του εμβρύου δυναμώνει. Υπό

⁸⁵ E.Καλοκαιρινού, *ο.π.* σ. 33.

⁸⁶ Q.Baune, O.J. Borge, και συν, *ο.π.* σσ.8-9.

αυτή την οπτική, το δικαίωμα στη ζωή του εμβρύου, στην πρώιμη φάση της κύησης, θα μπορούσε να σταθμιστεί έναντι άλλων ισχυρότερων δικαιωμάτων και ανώτερων σκοπών (π.χ. κίνδυνος της υγείας της κυοφορούσας ή του ίδιου του κυοφορούμενου)⁸⁷.

⁸⁷ Dagfinn Follesdal, *The potentially Argument and Stem Cell Research*, στο: Lars Qstnor (ed), *Stem Cell, Human Embryos and Ethics, Interdisciplinary Perspectives*, Springer 2008, σσ. 139-140.

4.Η ορολογία για την αγέννητη ζωή και οι ηθικές της προεκτάσεις

Ο ηθικός προβληματισμός σχετικά με την αξία που αποδίδεται στην αγέννητη ζωή, επεκτείνεται και στην χρήση της ορολογίας με την οποία αυτή περιγράφεται. Όπως ήδη έγινε γνωστό, η εμβρυϊκή ανάπτυξη περνά από διάφορα στάδια από τη στιγμή της σύλληψης έως και τη γέννηση. Πολλοί επιστήμονες, προκειμένου να διακρίνουν μεταξύ των επιμέρους σταδίων, χρησιμοποιούν διαφορετικούς όρους για να περιγράψουν την νέα αναπτυσσόμενη ζωή. Εν προκειμένω, οι όροι «γονιμοποιημένο ωάριο», «ζυγωτό», «προέμβρυο», «έμβρυο», αλλά και «κύημα», αναφέρονται στην προγεννητική ζωή, απευθύνονται όμως, σε διαφορετικό στάδιο της κύησης. Η ύπαρξη διαφορετικών όρων, ενδεχομένως διευκολύνει σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα, τον επιβλέποντα Ιατρό ή Εμβρυολόγο που παρακολουθεί την πορεία της ανάπτυξης του εμβρύου. Ωστόσο, από ηθικής πλευράς τίθεται το ερώτημα εάν η εν λόγω διαφοροποίηση, γεννά επιπλέον και τη διαβάθμιση της αξίας που αποδίδεται στο κυοφορούμενο, ανάλογη του βαθμού της ανάπτυξής του. Αναλυτικότερα:

Ο όρος «γονιμοποιημένο ωάριο» ή «ζυγώτης» χρησιμοποιείται για να περιγράψει την αγέννητη ζωή, από τη πρώτη στιγμή της γονιμοποίησης έως και την 14^η ημέρα ανάπτυξης⁸⁸. Το γονιμοποιημένο ωάριο (ή ο ζυγώτης), είναι το πρώτο κύτταρο που δημιουργείται από τη γονιμοποίηση του ωαρίου από το σπερματοζωάριο. Ταυτόχρονα όμως, η ύπαρξη γονιμοποιημένου κυττάρου σηματοδοτεί και την δημιουργία ενός νέου ανθρώπινου οργανισμού. Έτσι, με την χρήση του όρου αυτού, εκφράζεται μεν το αποτέλεσμα της γονιμοποίησης του αρσενικού και θηλυκού γαμέτη, δεν καθίσταται όμως σαφές, το γεγονός της δημιουργίας μίας νέας ανθρώπινης ζωής. Ως εκ τούτου, η σημασία της έναρξης μίας νέας ανθρώπινης ζωής υποβιβάζεται⁸⁹.

Ο ελληνικός όρος «έμβρυο» είναι ο συχνότερος όρος, με τον οποίο αποκαλείται η αγέννητη ζωή. Μάλιστα, έχει καθιερωθεί σε πολλές γλώσσες και τυγχάνει καθολικής αποδοχής. Παρατηρείται όμως, ότι ορισμένοι μελετητές με τον όρο «έμβρυο» αναφέρονται στην αγέννητη ζωή καθ' όλη τη διάρκεια της κύησης, ενώ

⁸⁸ Βασίλειος Φαναράς, *Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή-Ηθικοκοινωνική Προσέγγιση*, Εκδόσεις Παλίμψηστον, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 44-45.

⁸⁹ Μ.Βάντσος, *ο.π.* σ.23.

άλλοι εκτιμούν, ότι ο όρος αυτός προσδιορίζει μία συγκεκριμένη χρονική στιγμή της εμβρυϊκής ανάπτυξης⁹⁰. Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται η άποψη ότι ως έμβρυο πρέπει να αποκαλείται η νέα ζωή από την 15^η έως και την 56^η ημέρα από τη γονιμοποίηση. Οι επιστήμονες που τάσσονται υπέρ της άποψης αυτής, χρησιμοποιούν για το προηγούμενο στάδιο ανάπτυξης, δηλαδή από τη αρχή της συλλήψεως έως και την 14^η ημέρα, τον όρο «προέμβρυο»⁹¹. Είναι προφανές, ότι η διαφοροποίηση μεταξύ «εμβρύου» και «προεμβρύου», δημιουργεί αναγκαία και μία ιεράρχηση της αξίας μεταξύ του εμβρύου των λίγων ημερών, με εκείνο των τριών εβδομάδων. Ο όρος «προέμβρυο» δημιουργεί την εντύπωση πως πρόκειται για ένα όν μικρότερης αξίας. Η διάκριση αυτή, εμφανώς, εξαλείφει τα ηθικά διλήμματα που προκύπτουν στην περίπτωση της αμβλώσεως ή της επέμβασης στο έμβρυο στο πρώιμο στάδιο της ζωής του⁹².

Στο τελευταίο στάδιο της εμβρυϊκής ανάπτυξης, συναντάται ο λατινικός όρος «fetus» (foetus), δηλαδή το «κύημα», που υποδηλώνει τον καρπό του σώματος. Με τον όρο κύημα χαρακτηρίζεται η αγέννητη ζωή από την συμπλήρωση της 9^{ης} εβδομάδας, χρονικό διάστημα κατά το οποίο το έμβρυο είναι πλέον διαμορφωμένο, έως την γέννηση⁹³. Σε αυτή τη χρονική στιγμή, είναι κοινώς αποδεκτή η εκτίμηση, ότι το έμβρυο έχει πλέον, ένα ισχυρό δικαίωμα στη ζωή⁹⁴. Όμως, η διαφοροποίηση της ορολογίας μεταξύ εμβρύου και κήματος, δηλαδή μεταξύ του εμβρύου πριν από την ολοκλήρωση της 9^{ης} εβδομάδος και του εμβρύου από την 9^η εβδομάδα και έπειτα, υπονοεί ότι πρόκειται για διαφορετικές οντότητες, ενώ στην πραγματικότητα πρόκειται για την ίδια οντότητα, σε διαφορετικό στάδιο εξέλιξης.

Συνοψίζοντας τα προαναφερόμενα διαπιστώνεται, ότι η χρήση συγκεκριμένης ορολογίας καταλαμβάνει σημαντικό ρόλο στην αξία που αποδίδεται στο υποκείμενο. Είναι γεγονός, ότι η χρήση διαφορετικών όρων επηρεάζει την ηθική κρίση του μελετητή στον υπό συζήτηση προβληματισμό⁹⁵. Θα μπορούσε ωστόσο, να υποστηριχθεί και η άποψη, ότι η διαφοροποίηση των όρων δηλώνει μόνο, τη χρονική

⁹⁰ Ελλάς Φραγκουδάκη, *Η Νομική Μεταχείριση των εφαρμογών της Βιογενετικής-Ιδίως από πλευράς Ιδιωτικού Δικαίου*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2008, σ. 249-250. Μ.Βάντσος, ο.π. σ.24.

⁹¹ Β.Φαναράς, ο.π. σσ. 42, 45-46.

⁹² Μ.Βάντσος, ο.π. σ. 24.

⁹³ Frank Dye, “Fetus”, *Dictionary of developmental Biology and Embryology*, Second Edition, Wiley Blackwell Publication, 2012, σ.77-78. Β.Φαναράς, ο.π. σσ. 44-45. Ε.Φραγκουδάκη, ο.π. σσ.249-250.

⁹⁴ Μ.Βάντσος, ο.π. σσ. 26-27.

⁹⁵ Φ.Παναγοπούλου-Κουτνατζή, *Η θεσμική διαδρομή της αμβλώσεως - Μία ηθικο-συνταγματική προσέγγιση*, ο.π. σσ. 27-28.

στιγμή της εμβρυϊκής ανάπτυξης, χωρίς να υπονοείται περαιτέρω η διαβάθμιση της αξίας του εμβρύου, στα επιμέρους στάδια της εξέλιξής του. Υπ' αυτή την έννοια, άλλωστε, χρησιμοποιείται και διαφορετική ορολογία για τον χαρακτηρισμό του γεννηθέντος ανθρώπου, σε διαφορετικά στάδια της ανθρώπινης εξέλιξης. Προς απόδειξη τούτου, αναφέρεται η διάκριση μεταξύ βρέφους, παιδιού, εφήβου, ενήλικα και υπερήλικα. Οι εν λόγω όροι, αναφέρονται προφανέστατα στην ίδια ανθρώπινη οντότητα, δίχως όμως, να αμφισβητείται η αξία του υποκειμένου.

Γ. Η προστασία της αγέννητης ζωής στην Ελληνική Νομοθεσία.

Στην ελληνική έννομη τάξη, η προστασία της ανθρώπινης ζωής αποτελεί την υπέρτατη αξία και προϋπόθεση όλων των άλλων θεμελιωδών δικαιωμάτων⁹⁶. Η προστασία της ανθρώπινης ζωής κατοχυρώνεται από το άρθρο 5 παρ. 2 του Ελληνικού Συντάγματος⁹⁷, σύμφωνα με το οποίο: «όλοι όσοι βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής». Ενώ, η ανθρώπινη αξία προστατεύεται στο άρθρο 2 παρ. 1. του Συντάγματος, αναφέροντας: «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας». Η διατύπωση της διάταξης υποδηλώνει, ότι φορέας των εν λόγω δικαιωμάτων είναι ο άνθρωπος με την ευρύτερη έννοια, δηλαδή όλα τα ανθρώπινα όντα. Ωστόσο, είναι αμφιλεγόμενο εάν το δικαίωμα στη ζωή και η προστασία της αξίας του ανθρώπου, περιλαμβάνουν πλέον του γεννηθέντος ανθρώπου και την αγέννητη ζωή⁹⁸.

Σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία, φορέας ατομικών δικαιωμάτων είναι το πρόσωπο. Το άρθρο 35 του Αστικού Κώδικα ορίζει, ότι το φυσικό πρόσωπο αρχίζει να υπάρχει από τη γέννηση και παύει με τον θάνατό του. Ενώ, το κυοφορούμενο βάσει του άρθρου 36ΑΚ θεωρείται πρόσωπο, μόνο μετά τη γέννησή του και υπό την προϋπόθεση να γεννηθεί ζωντανό⁹⁹. Συνεπώς, η γέννηση είναι το χρονικό σημείο, κατά το οποίο, ο νέος άνθρωπος αποκτά την ιδιότητα του προσώπου και άρα γίνεται φορέας ατομικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων¹⁰⁰. Η επιλογή αυτής της χρονικής στιγμής από τον έλληνα νομοθέτη, έγκειται στο γεγονός, ότι η ιδιότητα του προσώπου στο σύγχρονο δίκαιο, εν αντιθέσει προς τις φιλοσοφικές ή θεολογικές προσεγγίσεις, συνδέεται με την έννοια της βιολογικής αυτονομίας. Δηλαδή, την

⁹⁶ Ελισάβετ Μπεσίλα-Μακρίδη, *Η συνταγματική προβληματική της άμβλωσης*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή 1992, σ. 79.

⁹⁷ Σύνταγμα Ελλάδος άρθρο 5 π.2 : «Όλοι όσοι βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους, χωρίς διάκριση εθνικότητας, φυλής, γλώσσας και θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων. Εξαιρέσεις επιτρέπονται στις περιπτώσεις που προβλέπει το διεθνές δίκαιο».

⁹⁸ Ε. Μπεσίλα – Μακρίδη, *ο.π.* σ.69.

⁹⁹ Αστικός Κώδικας, άρθρο 35: «Το πρόσωπο αρχίζει να υπάρχει μόλις γεννηθεί ζωντανό και παύει να υπάρχει με το θάνατό του», άρθρο 36: «Ως προς το κυοφορούμενο θεωρείται γεννημένο, αν γεννηθεί ζωντανό».

¹⁰⁰ Θεοφανώ Παπαζήση, *Η ταυτότητα του φυσικού προσώπου*, στο: Μ. Κανελλοπούλου-Μπότη/Φ.Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Βιοηθικοί Προβληματισμοί II- Το πρόσωπο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2016, σ. 414.

ικανότητα του προσώπου να ελέγχει τις λειτουργίες του οργανισμού του, ως βιολογική υπόσταση και να διαθέτει διανοητικές ικανότητες¹⁰¹. Με δεδομένο ότι, το έμβρυο είναι πλήρως εξαρτημένο από την κυοφορούσα μητέρα, καθίσταται σαφές, ότι δεν έχει την δυνατότητα να αναπτύξει ατομική αυτονομία, παρά μόνο τη στιγμή κατά την οποία θα απεξαρτηθεί από το μητρικό σώμα¹⁰². Υπ' αυτήν την έννοια, το κυοφορούμενο δεν συνιστά πρόσωπο και συνεπώς φορέα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, αλλά στοιχείο της προσωπικότητας της κυοφορούσας¹⁰³.

Παρά τη διάκριση, όμως, που υφίσταται στον Αστικό Κώδικα, η ελληνική έννομη τάξη δεν αντιμετωπίζει το έμβρυο ως μία αδιάφορη νομική οντότητα, όπως το πράγμα, που θα επιδεχόταν οποιαδήποτε μεταχείριση¹⁰⁴. Αντιθέτως, πολλές διατάξεις απονέμουν σε αυτό ένα ξεχωριστό καθεστώς προστασίας, υποστηρίζοντας τη δύναμη εξέλιξή του σε πρόσωπο. Το καθεστώς αυτό, βέβαια, δεν προκύπτει από τα δικαιώματα ή συμφέροντα του ίδιου του εμβρύου, αφού προϋπόθεση για την ύπαρξη αυτών είναι η ιδιότητα του προσώπου¹⁰⁵. Σε ένα πρώτο στάδιο, η ελληνική νομοθεσία αναγνωρίζει στην νέα αναπτυσσόμενη ζωή, την ιδιότητα της ανθρώπινης υποστάσεως¹⁰⁶. Απόδειξη τούτου αποτελεί το γεγονός, ότι ο νομοθέτης έχει εντάξει τον νόμο περί διακοπής της εγκυμοσύνης στα εγκλήματα κατά της ανθρώπινης ζωής¹⁰⁷.

Ειδικότερα, το ζήτημα της άμβλωσης ρυθμίζεται από το Νόμο 1609/1986, καθώς και τις παραγράφους 4 και 5 του άρθρου 304 του Ποινικού Κώδικα. Οι ανωτέρω διατάξεις ορίζουν τους επιτρεπόμενους λόγους και τα χρονικά όρια της άμβλωσης. Ενδεικτικά αναφέρεται, ότι η διακοπή της εγκυμοσύνης επιτρέπεται μόνο στις περιοριστικά αναφερόμενες περιπτώσεις του άρθρου 2 του Ν. 1609/1986, ως εξής:

α) Εάν δεν έχουν συμπληρωθεί 12 εβδομάδες κύησης.

¹⁰¹ Τάκης Βιδάλης, *Βιοδίκαιο, Πρώτος Τόμος: Το Πρόσωπο*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2007, σ. 25-26.

¹⁰² Φ.Παναγοπούλου-Κουτνατζή, *Ηθικοδεοντολογικές περιπέτειες του αγέννητου τέκνου: Η περίπτωση της τεχνητής διακοπής εγκυμοσύνης*, ο.π. σ.222.

¹⁰³ Κατερίνα Φουντεδάκη, *Το πρόσωπο και το πράγμα στο Αστικό Δίκαιο*, στο: Μ. Κανελλοπούλου-Μπότη/Φ.Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Βιοηθικοί Προβληματισμοί II- Το πρόσωπο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2016, σ. 202-203.

¹⁰⁴ Φ.Παναγοπούλου-Κουτνατζή, *Η θεσμική διαδρομή της άμβλώσεως - Μία ηθικο-συνταγματική προσέγγιση*, σσ. 93-94.

¹⁰⁵ Τ.Βιδάλης, ο.π. σσ. 27-29.

¹⁰⁶ Τ.Βιδάλης, ο.π. σ. 189. Φ.Παναγοπούλου-Κουτνατζή, ο.π. (υποσ.104), σσ. 93-94.

¹⁰⁷ Ε.Συμεωνίδη-Καστανίδη, ο.π. σ. 208.

β) Στην περίπτωση κατά την οποία έχουν διαπιστωθεί με τη βοήθεια των σύγχρονων μέσων προγεννητικής διάγνωσης, ενδείξεις σοβαρής ανωμαλίας του εμβρύου που επάγονται τη γέννηση παθολογικού νεογνού, έως την 24^η εβδομάδα κύησης (ευγονική ένδειξη).

γ) Μετά από διάγνωση του αρμοδίου ιατρού, σύμφωνα με την οποία η συνέχιση της εγκυμοσύνης θα επιφέρει αναπότρεπτο κίνδυνο για τη ζωή της εγκύου ή κίνδυνο σοβαρής και διαρκούς βλάβης στη σωματική ή ψυχική της υγεία (ιατρική ένδειξη).

δ) Εάν η εγκυμοσύνη είναι αποτέλεσμα βιασμού, αποπλάνησης ανήλικης, αιμομιξίας ή κατάχρησης γυναίκας ανίκανης να αντισταθεί, με την προϋπόθεση να μην έχουν συμπληρωθεί 19 εβδομάδες κύησης (ηθική ένδειξη).

Αντικείμενο προστασίας στον Νόμο 1609/1986 περί της τεχνητής διακοπής της εγκυμοσύνης, αποτελεί το δικαίωμα στην ανθρώπινη ζωή, που κατοχυρώνεται από το άρθρο 5 παρ. 2, καθώς και του σεβασμού της ανθρώπινης αξίας του άρθρου 2 παρ. 1 του Ελληνικού Συντάγματος, όπως αυτά αναφέρθηκαν ανωτέρω¹⁰⁸. Φορέας των εν λόγω δικαιωμάτων είναι σαφέστατα το κυοφορούμενο, το οποίο αντιμετωπίζεται από το Σύνταγμα ως αυτόνομος ανθρώπινος οργανισμός, που απολαμβάνει πλήρη και απόλυτη προστασία των ατομικών του δικαιωμάτων. Επί της ουσίας λοιπόν, η άμβλωση προσβάλλει το συνταγματικό δικαίωμα στη ζωή του εμβρύου. Το Σύνταγμα εν προκειμένω, δεν κάνει καμία διάκριση μεταξύ γεννηθέντος και αγέννητου ανθρώπου¹⁰⁹. Ωστόσο, όπως παρατηρείται από τα χρονικά όρια που τίθενται στον ανωτέρω νόμο, η προστασία της ζωής του εμβρύου, βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο κατά τα πρώτα στάδια της κύησης, (δύο πρώτες εβδομάδες), ενώ αυξάνεται βαθμιαία προς την πλήρη προστασία, όσο πλησιάζει προς την γέννηση. Μάλιστα, κατά τα τελευταία στάδια της κύησης, το έμβρυο προστατεύεται ακόμα και από την ίδια την κυοφορούσα¹¹⁰.

Επιπλέον, στον Ποινικό Κώδικα τίθεται εμφανώς το ζήτημα της προστασίας της ζωής του κυοφορούμενου, τόσο από την ίδια την έγκυο στο άρθρο 304Π.Κ., όσο και

¹⁰⁸ Μιχαήλ Μαργαρίτης, *Ποινικός Κώδικας, Ερμηνεία-Εφαρμογή*, Εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα 2003, σ. 798.

¹⁰⁹ Αθανάσιος Κονταξής, *Ποινικός Κώδικας*, Τόμος Β', έκδοση γ', Εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα 2000, σσ. 2516-2517.

¹¹⁰ Ελισάβετ Συμεωνίδου-Καστανίδου Ελισάβετ, *Το χρονικό σημείο έναρξης της ανθρώπινης ζωής στο ποινικό δίκαιο*, στο: Μ.Κανελλοπούλου-Μπότη/Φ.Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Βιοηθικοί Προβληματισμοί II- Το πρόσωπο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2016, σσ. 283-284. Τ.Βιδάλης, *ο.π.* σσ.195-199.

από επεμβάσεις τρίτων στο άρθρο 304^A Π.Κ. Συγκεκριμένα, η διακοπή της κυήσεως τιμωρείται ως εγκληματική πράξη σύμφωνα με τις παρ. 1 έως 3 του άρθρου 304 Π.Κ.: «1) Όποιος χωρίς τη συναίνεση της εγκύου διακόπτει την εγκυμοσύνη της τιμωρείται με κάθειρξη. 2^α) Όποιος με τη συναίνεση της εγκύου διακόπτει ανεπίτρεπτα την εγκυμοσύνη της ή προμηθεύει σ' αυτή μέσα για τη διακοπή της τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον έξι μηνών και αν ενεργεί κατά συνήθεια τις πράξεις αυτές τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον δύο ετών. 3) Έγκυος που διακόπτει ανεπίτρεπτα την εγκυμοσύνη της ή επιτρέπει σε άλλον να τη διακόψει τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι ένα έτος». Ενώ, στο άρθρο 304^A αναφέρεται: «όποιος επενεργεί παράνομα στην έγκυο με αποτέλεσμα να προκληθεί βλάβη στο έμβρυο ή να εμφανίσει το νεογνό βαριά πάθηση του σώματος ή της διάνοιας τιμωρείται ..».

Αντικείμενο προστασίας των ανωτέρω διατάξεων είναι η ζωή του μη ακόμη γεννηθέντος ανθρώπου. Περαιτέρω, λαμβάνονται υπόψη και τα συμφέροντα της ίδιας της εγκύου. Η ορθή θέση είναι ότι, όταν δεν συναινεί η έγκυος, θίγεται και η ίδια, ενώ αν είναι και η ίδια συμμετοχος, θίγεται μόνο η ζωή του εμβρύου¹¹¹. Η ένταξη της άμβλωσης στον Ποινικό Κώδικα, εκφράζει μία αποδοκιμασία του νομοθέτη, συνδεδεμένη με την αναγνώριση ορισμένης αξίας στο κυοφορούμενο¹¹². Στην ερμηνεία του άρθρου 304, ο Αντεισαγγελέας Εφετών Αθανάσιος Κονταξής, τονίζει ότι η νέα αναπτυσσόμενη ζωή, δεν αποτελεί μέρος του σώματος της κυοφορούσας, που δύναται να εξουσιάζεται από την ίδια, αλλά ανεξάρτητο όν με αυτοτελή αξία, το οποίο απλώς, φιλοξενείται στο σώμα της¹¹³. Η διακοπή της ζωής του κυοφορούμενου, λοιπόν, υπάγεται στα εγκλήματα κατά της ζωής¹¹⁴. Φυσικά, η άμβλωση υπάγεται στα εγκλήματα, εφόσον η ενέργεια προέλθει από πρόθεση ή δόλο και όχι στις περιπτώσεις της ιατρικής, ευγονικής ή ηθικής ένδειξης, όπου αίρεται το άδικο της πράξεως¹¹⁵.

Το ζήτημα της νομικής προστασίας και της κατοχύρωσης των δικαιωμάτων της αγέννητης ζωής έχει απασχολήσει και την ελληνική δικαιοσύνη. Ενδεικτικά αναφέρονται οι παρακάτω αποφάσεις:

¹¹¹ Μ.Μαργαρίτης, *ο.π.* σσ.798-799.

¹¹² Τ.Βιδάλης, *ο.π.* σσ.187-188.

¹¹³ Α.Κονταξής, *ο.π.* σ. 2517.

¹¹⁴ Ε. Συμεωνίδη-Καστανίδη, *Η άμβλωση ως πρόβλημα του ποινικού δικαίου*, *ο.π.* σ. 208.

¹¹⁵ Α.Αξιωτάκης, *ο.π.* σ.24.

Στην υπ' αριθμόν 490/2000 το Δικαστήριο του Αρείου Πάγου έκρινε ένοχους τους ιατρούς για σωματική βλάβη από αμέλεια, καθώς ενέκριναν εγκυμοσύνη σε γυναίκα της οποίας το γενετικό υλικό παρουσίαζε σημαντικά προβλήματα, με αποτέλεσμα την γέννηση ενός νεογνού με σπαστική τετραπληγία. Ειδικότερα, όπως αναφέρεται στην απόφαση, η εν λόγω μητέρα έχοντας ιστορικό παιδικών θανάτων, είχε επισκεφτεί το Ιπποκράτειο Νοσοκομείο τόσο πριν την έναρξη της εγκυμοσύνης, όσο και στη διάρκειά της. Κατόπιν των αναγκαίων εξετάσεων, οι ιατροί του Νοσοκομείου διαβεβαίωσαν την μητέρα ότι επρόκειτο περί φυσιολογικής εγκυμοσύνης. Όμως, το παιδί το οποίο γεννήθηκε έπασχε από σπαστική τετραπληγία. Αργότερα, οι γονείς επισκέφτηκαν κυτταρογενετική μονάδα στο Λονδίνο, όπου διαπιστώθηκε ότι το γενετικό υλικό της μητέρας είχε εμφανή προβλήματα, εξαιτίας των οποίων θα μπορούσαν να δημιουργηθούν αναπαραγωγικοί κίνδυνοι στους απογόνους της. Κατόπιν τούτων, ο εισαγγελέας άσκησε ποινική δίωξη κατά των ιατρών του Ιπποκράτειου Νοσοκομείου για σωματική βλάβη από αμέλεια σε βάρος του παιδιού¹¹⁶.

Στην υπ' αριθμόν 20075/2013 απόφαση του Μονομελούς Πλημμελειοδικείου Θεσσαλονίκης, το Δικαστήριο έκρινε ότι αποτέλεσε αδίκημα ανθρωποκτονίας από αμέλεια, η λανθασμένη διάγνωση γυναικολόγου που είχε ως αποτέλεσμα το έμβρυο να μην γεννηθεί ζων. Συγκεκριμένα, μία γυναίκα που διένυε την 40^η εβδομάδα κύησης επισκέφτηκε τη Μαιευτική Κλινική του Ιπποκράτειου Νοσοκομείου, καθώς αισθάνθηκε πόνο στην κάτω κοιλιακή χώρα. Η αρμόδια ιατρός, εκτιμώντας ότι επρόκειτο για πόνους προετοιμασίας της μήτρας για τον τοκετό, καθησύχασε την κυοφορούσα και της συνέστησε να επανέλθει δύο ημέρες αργότερα για νέα εξέταση. Μία ημέρα αργότερα, η εν λόγω κυοφορούσα έχοντας τα ίδια συμπτώματα, επισκέφτηκε νοσηλευτική μονάδα της Κατερίνης, όπου κατόπιν των αναγκαίων εξετάσεων, το έμβρυο βρέθηκε νεκρό. Όπως αναφέρεται στην απόφαση, ο θάνατος του εμβρύου θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί εάν κατά την πρώτη εξέταση, η ιατρός προχωρούσε σε τοκετό με καισαρική τομή¹¹⁷.

Τέλος, η προστασία της αγέννητης ζωής εκφράζεται και με την αναγνώριση ενός δικαιώματος, όχι στο ίδιο το έμβρυο, αλλά πιθανότατα σε κάποιο φυσικό

¹¹⁶ Φ.Παναγοπούλου-Κουτνατζή, *ο.π.*, σ. 182.

¹¹⁷ Φ.Παναγοπούλου-Κουτνατζή, *ο.π.*, σσ. 183-184. Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου, *Το χρονικό σημείο έναρξης της ανθρώπινης ζωής στο ποινικό δίκαιο*, *ο.π.* σ. 294.

πρόσωπο, όπως ο γονέας, αναφερόμενο στο δικαίωμα στην αναπαραγωγή¹¹⁸. Πρόκειται για την «αντικειμενική διάσταση της ανθρώπινης αξίας», η οποία επίσης κατοχυρώνεται από το Σύνταγμα, ως αναγκαία προϋπόθεση της υποκειμενικής διάστασης. Η αξία του κυοφορούμενου θεμελιώνεται στην «αντικειμενική διάσταση της ανθρώπινης αξίας», αναφερόμενη γενικώς στην εξασφάλιση της ελευθερίας της αναπαραγωγής, ως δικαίωμα του γονέα. Πράγματι, η κυοφορία του ανθρώπινου εμβρύου εκφράζει την προσδοκία για την αναπαραγωγή του είδους¹¹⁹.

¹¹⁸ Τάκης Βιδάλης, *Ζωή χωρίς Πρόσωπο - Το Σύνταγμα και η χρήση του ανθρώπινου γενετικού υλικού*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σσ. 121-122.

¹¹⁹ Τ.Βιδάλης, *Βιοδίκαιο*, ο.π. σ. 191.

Δ. Τα ηθικά δικαιώματα της αγέννητης ζωής

1.Επιχειρήματα υπέρ των δικαιωμάτων της αγέννητης ζωής

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται τα επιχειρήματα με βάση τα οποία υποστηρίζεται η απόδοση πλήρους ηθικής υποστάσεως και ηθικών δικαιωμάτων στο έμβρυο, από την πρώτη κιόλας στιγμή της δημιουργίας του. Η βασική αρχή των εν λόγω επιχειρημάτων είναι ότι το έμβρυο ανήκει οντολογικά στο ανθρώπινο είδος και ως εκ τούτου, πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ένα ανθρώπινο όν, ανεξάρτητα από το βαθμό της ανάπτυξής του.

1.1. Το βιολογικό κριτήριο

Ο πιο ασφαλής ίσως, ισχυρισμός, για την αναγνώριση πλήρους ηθικής αξίας στο έμβρυο, ήδη από τη στιγμή της σύλληψης, βασίζεται στην παραδοχή ότι κατάγεται βιολογικά από το ανθρώπινο είδος (*homo sapiens*). Η ανθρώπινη φύση του γονιμοποιημένου ωαρίου, σαφέστατα δεν αποτελεί απλώς ένα λογικό επιχείρημα, αλλά ένα επιστημονικά αποδεδειγμένο γεγονός. Σήμερα, οι έρευνες των επιστημών της Εμβρυολογίας και της Βιολογίας αποδεικνύουν, ότι η πρώτη ένδειξη ύπαρξης ενός νέου ανθρώπινου οργανισμού, είναι η δημιουργία του ζυγώτη¹²⁰. Ο ζυγώτης, φέρει το πλήρες ανθρώπινο γενετικό υλικό και όλες εκείνες τις αναγκαίες προδιαγραφές, ούτως ώστε, υπό συγκεκριμένες συνθήκες (κύηση) να εξελιχθεί σε έναν πλήρη, ανθρώπινο οργανισμό. Συνεπώς, το γονιμοποιημένο ωάριο είναι ένας γενετικά πλήρης, παρότι υπό εξέλιξη, ανθρώπινος οργανισμός¹²¹.

Οι υπέρμαχοι των δικαιωμάτων του εμβρύου, διατείνονται, ότι η βιολογική καταγωγή του ζυγώτη, συνιστά επαρκή όρο για την απόδοση σε αυτό πλήρους ηθικής αξίας. Με δεδομένο δε, ότι η στιγμή της γονιμοποίησης, είναι και η χρονική στιγμή, κατά την οποία ο νέος ανθρώπινος οργανισμός, προσλαμβάνει όλες τις αναγκαίες γενετικές πληροφορίες, που επαρκούν για την περαιτέρω ανάπτυξή του σε ένα πλήρως ανεπτυγμένο και γενετικά μοναδικό ανθρώπινο όν, υποστηρίζεται ότι από αυτή τη χρονική στιγμή, ο νέος οργανισμός γίνεται και φορέας ηθικών δικαιωμάτων.

¹²⁰ D.Boonin, *ο.π.* σσ. 20-23.

¹²¹ P.Lee & G.Robert, *ο.π.* (υποσ.56), σσ. 119-121.

Έτσι, το γονιμοποιημένο ωάριο, είναι ένα ανθρώπινο όν, σε ένα πρώιμο στάδιο της ανάπτυξής του. Κατά την άποψή τους, καμία μεταγενέστερη χρονική στιγμή της εμβρυϊκής ανάπτυξης, δεν επιφέρει μία τόσο μεγάλη, ηθικής σημασίας αλλαγή, όπως η στιγμή της γονιμοποίησης¹²². Επομένως, το γονιμοποιημένο ωάριο είναι φορέας ηθικών δικαιωμάτων, στον ίδιο βαθμό με έναν πλήρως ανεπτυγμένο άνθρωπο.

Με βάση τα παραπάνω, είναι προφανές ότι η βιολογική καταγωγή του γονιμοποιημένου ωαρίου αποτελεί ένα αδιαμφισβήτητο γεγονός. Τίθεται όμως το ερώτημα, εάν η βιολογική υπόσταση του ανθρώπινου εμβρύου, μπορεί πράγματι να αποτελέσει και επαρκή όρο για την απόδοση ηθικών δικαιωμάτων στο έμβρυο, από τη στιγμή της γονιμοποίησης. Εάν η απάντηση είναι καταφατική, καθίσταται σαφές, ότι η οποιαδήποτε μορφής επέμβαση που έχει ως αποτέλεσμα τη βλάβη του εμβρύου, καθώς και η εκ προθέσεως διακοπή της κύησης, σε οποιοδήποτε στάδιο από τη γονιμοποίηση και έπειτα, θεωρούνται ηθικώς καταδικαστέες.

Η εν λόγω τοποθέτηση έχει δεχθεί ποικίλες αντιδράσεις. Μία πρώτη προσέγγιση για την αμφισβήτηση του παραπάνω επιχειρήματος, στηρίζεται στο γεγονός, ότι κατά τις πρώτες δεκατέσσερις ημέρες που παρεμβάλλονται μεταξύ της στιγμής της γονιμοποίησης και της εμφύτευσης του ζυγώτη στην μήτρα της κυοφορούσας, το γονιμοποιημένο ωάριο επιδέχεται ποικίλες διασπάσεις, με αποτέλεσμα την τροποποίηση της αρχικής σύστασής του. Σε αυτό το στάδιο, το έμβρυο, μορφολογικά τουλάχιστον, μοιάζει περισσότερο με μία μάζα αδιαφοροποίητων κυττάρων (βλαστομερίδια). Υπ' αυτό το σκεπτικό, μερικοί μελετητές της βιοηθικής, υποστηρίζουν, ότι το γονιμοποιημένο ωάριο, δεν είναι το ίδιο ανθρώπινο όν, με εκείνο που τελικώς εμφυτεύεται και εν συνεχεία αναπτύσσεται¹²³. Επιπλέον, κατά το χρονικό αυτό διάστημα, υπάρχει η πιθανότητα δημιουργίας μονοζυγωτικών διδύμων ή και τριδύμων εμβρύων. Ένα βλαστομερίδιο απομονώνεται από το έμβρυο και μπορεί να δημιουργήσει πανομοιότυπο οργανισμό¹²⁴. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Πρόεδρος της Επιτροπής Warnock της Μεγάλης Βρετανίας, Mary Warnock: «προ της εμφυτεύσεως, το έμβρυο δεν έχει ακόμα, αποφασίσει πόσοι άνθρωποι πρόκειται να γίνουν. Θα μπορούσε να είναι δύο, τρεις, τέσσερις ή και πέντε». Το ενδεχόμενο αυτό, ενισχύει την άποψη που

¹²² P.Lee & G.Robert, *ο.π.* σσ.119-122. B.Steinbock, *ο.π.* σ.43.

¹²³ M.A.Warren, *Abortion*, *ο.π.* σσ. 142-143.

¹²⁴ Αρχ. Μ. Γρινιζάκης, *ο.π.* σ.116.

υποστηρίζει ότι το γονιμοποιημένο ωάριο, τουλάχιστον κατά τις πρώτες δεκατέσσερις ημέρες, δεν είναι με βεβαιότητα ένα, μοναδικό ανθρώπινο όν¹²⁵.

Ωστόσο, ο ισχυρισμός αυτός απορρίπτεται εύκολα από τους υποστηρικτές του επιχειρήματος του βιολογικού κριτηρίου, οι οποίοι διευκρινίζουν, ότι ανεξάρτητα από τις διασπάσεις που επιδέχεται το ζυγωτό, ή ακόμα και την δυνατότητα να προκύψουν πλέον του ενός έμβρυα, η γενετική ταυτότητα του γονιμοποιημένου ωαρίου έχει εκ των προτέρων καθοριστεί. Κάθε περαιτέρω διάσπαση του ζυγώτη, φέρει επίσης, κατά όμοιο τρόπο, το πλήρες γενετικό υλικό που απαιτείται για την ανάπτυξη ενός ανθρώπινου όντος¹²⁶. Συνεπώς, το γονιμοποιημένο ωάριο είναι μέλος του ανθρώπινου είδους (*homo sapiens*) και ως εκ τούτου, έχει ίση ηθική αξία με τον πλήρως διαμορφωμένο άνθρωπο.

Μία δεύτερη προσπάθεια απόρριψης του επιχειρήματος επί τη βάση του βιολογικού κριτηρίου, διερευνά την πιθανότητα να αποτελούν επίσης ηθικά υποκείμενα πέραν του γονιμοποιημένου ωαρίου και οι γαμέτες. Στο πλαίσιο αυτό, υποστηρίζεται, ότι εφόσον η βιολογική φύση του ζυγώτη είναι ο καθοριστικός παράγοντας για την απόδοση σε αυτόν ηθικών δικαιωμάτων, τότε θα έπρεπε να συμπεριληφθούν στην ηθική κοινότητα και τα σπερματοζωάρια και τα ωάρια πολύ πριν την γονιμοποίηση, ή ακόμη και τα χιλιάδες κύτταρα του ανθρώπινου οργανισμού. Οι γαμέτες και τα ανθρώπινα κύτταρα έχουν εξίσου ανθρώπινη καταγωγή, όπως και το ζυγωτό¹²⁷. Έτσι, εάν η ανθρώπινη φύση επαρκεί για την απόδοση ηθικών δικαιωμάτων στο γονιμοποιημένο ωάριο, το ίδιο θα έπρεπε να ισχύει και για τους γαμέτες. Υπ' αυτή την οπτική και οι γαμέτες έχουν αντίστοιχα ηθικά δικαιώματα. Περαιτέρω, εάν η τοποθέτηση αυτή γίνει δεκτή, τίθεται υπό αμφισβήτηση και το ηθικώς επιτρεπτό της χρήσης αντισυλληπτικών μεθόδων, αφού αποτρέποντας τη σύζευξη των γαμετών και άρα τη δημιουργία ενός ανθρώπου, στερείται το δικαίωμά τους στη ζωή. Οι υποστηρικτές του βιολογικού κριτηρίου, αντιτίθενται στον ισχυρισμό αυτό, τονίζοντας, ότι είναι η στιγμή της γονιμοποίησης και όχι νωρίτερα, κατά την οποία ένας νέος και γενετικά μοναδικός ανθρώπινος οργανισμός έρχεται σε ύπαρξη¹²⁸. Συνεπώς, το γονιμοποιημένο ωάριο και όχι οι γαμέτες, είναι φορέας ηθικών δικαιωμάτων.

¹²⁵ B.Steinbock, *ο.π.* σσ.50-51.

¹²⁶ P.Lee & G.Robert, *ο.π.* σσ. 123-125.

¹²⁷ M.A.Warren, *ο.π.* σσ. 142-143.

¹²⁸ B.Steinbock, *ο.π.* σ. 61.

Τέλος, εκφράζεται η άποψη ότι το βιολογικό κριτήριο δεν αποτελεί το κατάλληλο ηθικό κριτήριο για την απόδοση ηθικών δικαιωμάτων σε μία οντότητα. Προς απόδειξη τούτου, παρατίθεται το παράδειγμα ενός μη ανθρώπινου όντος, συγκεκριμένα εξωγήινου, ο οποίος φέρει κατά την εμφάνιση τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά, δεν ανήκει όμως, στο ανθρώπινο είδος. Το γεγονός ότι ο εξωγήινος δεν ανήκει βιολογικά στο ανθρώπινο είδος, δεν αιτιολογεί την οποιαδήποτε συμπεριφορά από μέρους της ηθικής κοινότητας, προς εκείνο¹²⁹.

1.2. Το επιχείρημα της ολισθηρής πλαγιάς

Μία ενδιαφέρουσα οπτική για την σχέση μεταξύ του γονιμοποιημένου ωαρίου και του πλήρως ανεπτυγμένου ανθρώπου, που επιχειρεί να αποδείξει ότι το έμβρυο έχει τα ίδια ηθικά δικαιώματα με τον πλήρη άνθρωπο, παρατίθεται στο επιχείρημα της ολισθηρής πλαγιάς (the slippery slope argument). Το ενδιαφέρον, εδώ, εστιάζεται στη φυσική εξέλιξη που ακολουθεί ο νέος ανθρώπινος οργανισμός, από τη σύλληψή του έως και την γέννηση. Η φυσιολογική πορεία του γονιμοποιημένου ωαρίου είναι να καταλήξει, εν τέλει, σε έναν πλήρως ανεπτυγμένο ανθρώπινο οργανισμό. Υπάρχει, δηλαδή, μεταξύ του ζυγώτη και του ανθρώπου μία «σχέση συνέχειας» (relation of continuity)¹³⁰.

Η συλλογιστική του επιχειρήματος έχει ως εξής: η διαφορά μεταξύ ενός αναπτυσσόμενου εμβρύου σε ένα τυχαίο πρώτο λεπτό, με το ίδιο έμβρυο ένα λεπτό αργότερα, είναι πάντα ελάχιστη. Ακολουθώντας αυτό το συλλογισμό για κάθε «επόμενο λεπτό», το συμπέρασμα παραμένει πάντα το ίδιο. Η διαφορά του εμβρυϊκού οργανισμού μεταξύ λίγων λεπτών, είναι πάντα ελάχιστη. Εάν όμως, αθροίσει κανείς όλα τα «επόμενα» λεπτά, βάσει της φυσικής πορείας που ακολουθεί η ανθρώπινη ανάπτυξη, καταλήγει τελικώς, σε έναν πλήρως διαμορφωμένο άνθρωπο¹³¹.

Έστω λοιπόν, ότι το γονιμοποιημένο ωάριο, που αποτελεί το πρώτο στάδιο του ανθρώπινου οργανισμού, δεν έχει το δικαίωμα στη ζωή. Λαμβάνοντας υπόψη, τον παραπάνω συλλογισμό, σύμφωνα με τον οποίο, το έμβρυο μεταξύ λίγων λεπτών δεν

¹²⁹ David DeGrazia David, *Human Identity and Bioethics*, Cambridge University Press, New York 2005, σ. 4. J.Feinberg, *ο.π.* σ.46.

¹³⁰ D.Boonin, *ο.π.* σ.33.

¹³¹ Στο *ίδιο*, σσ. 33-34.

υφίσταται σημαντική διαφορά, συμπεραίνεται ότι και το έμβρυο στο αμέσως επόμενο λεπτό, δεν έχει επίσης, το δικαίωμα στη ζωή. Με δεδομένο ότι, το άθροισμα όλων των λεπτών στη διάρκεια της κύησης, καταλήγει τελικώς στον πλήρως ανεπτυγμένο ανθρώπινο οργανισμό, και εφόσον η διαφορά μεταξύ λίγων λεπτών είναι πάντα ελάχιστη, εξάγεται το συμπέρασμα ότι και ο ενήλικας δεν πρέπει να έχει το δικαίωμα στη ζωή. Είναι προφανές, ότι το τελικό αυτό συμπέρασμα πρέπει να απορριφθεί. Αφού όμως, όπως υποδεικνύει το επιχείρημα της ολισθηρής πλαγιάς, υπάρχει μία χρονική συσχέτιση μεταξύ του πλήρως ανεπτυγμένου ανθρώπου και του γονιμοποιημένου ωαρίου, η άποψη ότι το γονιμοποιημένο ωάριο δεν έχει ένα δικαίωμα στη ζωή, πρέπει επίσης να απορριφθεί¹³².

Εν ολίγοις, το επιχείρημα της ολισθηρής πλαγιάς επιχειρεί να αποδείξει, ότι εφόσον το γονιμοποιημένο ωάριο είναι ένας υπό εξέλιξη ανθρώπινος οργανισμός, που υπό φυσιολογικές συνθήκες, συν τω χρόνω, θα εξελιχθεί σε έναν πλήρως ανεπτυγμένο άνθρωπο, πρέπει να έχει το δικαίωμα στη ζωή, όμοια με τον γεννηθέντα άνθρωπο. Ωστόσο, η εν λόγω θεωρία, φαίνεται να στηρίζεται σε λογική αντίφαση. Το γεγονός, ότι μεταξύ δύο πραγμάτων υφίσταται μία φυσική συνέχεια, δεν σημαίνει απαραίτητα, ότι δεν υπάρχει και καμία ουσιαστική διαφορά μεταξύ τους. Προς απόδειξη τούτου, ο D.Boonin αντιπαραβάλλει το παράδειγμα του φωτός του ουρανού, από το απόγευμα έως το βράδυ. Όπως ο ίδιος αναφέρει, το φως του ουρανού μεταξύ λίγων λεπτών το απόγευμα, πράγματι, δεν έχει σημαντική διαφορά. Η διαφορά όμως, από το απόγευμα έως το βράδυ, είναι ουσιώδης. Κατ' όμοιο τρόπο, το γονιμοποιημένο ωάριο μεταξύ λίγων λεπτών δεν σημειώνει σημαντική διαφορά. Ωστόσο, η διαφορά αυτή αυξάνεται, όσο προχωρά η εμβρυϊκή ανάπτυξη. Έτσι, η διαφορά μεταξύ του γονιμοποιημένου ωαρίου και του γεννημένου ανθρώπου, μοιάζει με την διαφορά του φωτός από το απόγευμα έως το βράδυ. Δηλαδή, η διαφορά μεταξύ τους είναι ουσιαστική. Εξ αυτών διαπιστώνεται, ότι το επιχείρημα της ολισθηρής πλαγιάς, τείνει να καταλήξει σε αδιέξοδο¹³³.

¹³² D.Boonin, *ο.π.* σσ. 33-34.

¹³³ Στο *ίδιο*, σ.35.

1.3. Η ιερότητα της ζωής

Μία διαφορετική από τις προηγούμενες, προσέγγιση για την υποστήριξη της αξίας του ανθρώπινου εμβρύου, υιοθετεί ο φιλόσοφος δικαίου Ronald Dworkin. Ο R.Dworkin υποστηρίζει, ότι η ανθρώπινη ζωή έχει εγγενή αξία, είναι ιερή και προς τούτο πρέπει να γίνεται σεβαστή καθεαυτή. Η πεποίθηση της ιερότητας της ζωής, αναφέρει, βασίζεται σε δύο αλληλοϋποστηριζόμενες θεμελιώσεις του ιερού: την θεϊκή και την φυσική. Συγκεκριμένα, επικρατεί η αντίληψη, ότι ο άνθρωπος κατέχει μία ιδιαίτερη θέση μεταξύ των όντων της φύσης, είτε διότι συμφώνως προς την θρησκευτική αντίληψη, αποτελεί το κορυφαίο δημιούργημα της Θείας Δημιουργίας, είτε κατά την εγκόσμια εκδοχή της εξέλιξης των ειδών, κατά την οποία, αποτελεί το ανώτερο ον της φύσης¹³⁴.

Η ανθρώπινη ζωή ακολουθεί μία φυσιολογική πορεία που ξεκινά από τη σύλληψη, την εμβρυϊκή, την παιδική και την ενήλικη κατάσταση και λήγει με το θάνατο¹³⁵. Με αυτό το συλλογισμό, κάθε ανθρώπινο όν, συμπεριλαμβανομένου και του πλέον πρώιμου εμβρύου, αποτελεί θρίαμβο της θεϊκής ή εξελικτικής δημιουργίας, η οποία πλάθει ένα σύνθετο, έλλογο όν εκ του μηδενός. Τούτο συχνά αποκαλείται «θαύμα» της αναπαραγωγής, κατά την οποία το νέο ανθρώπινο όν, αφενός είναι μοναδικό και διαφορετικό από τα υπόλοιπα όντα, αφετέρου, αποτελεί συνέχεια των ανθρώπινων όντων που το δημιούργησαν¹³⁶.

Εάν λοιπόν, η ζωή καθεαυτή, είναι ιερή, τότε κάθε ανθρώπινη ζωή από τη στιγμή της σύλληψης έως το θάνατο, είναι ιερή. Υπάρχει, δηλαδή, μία σημαντική αξία στην ανθρώπινη ζωή, που όλοι οι άνθρωποι, κατέχουν ισάξια. Συνεπώς, «η ζωή και μόνο ενός ανθρώπινου οργανισμού, αξιώνει σεβασμό και προστασίας, ανεξαρτήτως της μορφής ή του σχήματός του, τόσο λόγω των περίπλοκων δημιουργικών επενδύσεων που αυτή αναπαριστά, όσο και του θαυμασμού μας προς τις θεϊκές ή εξελικτικές διεργασίες που δημιουργούν νέες ζωές από τις προηγούμενες»¹³⁷.

¹³⁴ Ronald Dworkin, *Η επικράτεια της ζωής-Αμβλώσεις, ευθανασία & ατομική ελευθερία*, (μτφ. Φίλιππος Βασιλόγιαννης), Εκδόσεις Αρσενίδη, Αθήνα 2013, σσ. 131-133.

¹³⁵ Στο *ίδιο*, σσ. 139-140.

¹³⁶ Στο *ίδιο*, σσ. 131-133.

¹³⁷ Στο *ίδιο*, σ. 134.

Αφού λοιπόν, σύμφωνα με τα παραπάνω, η ανθρώπινη ζωή είναι ιερή και συνεπώς αξιολογούμενη, η ματαίωση μίας ζωής οποιουδήποτε ανθρώπου, αποτελεί την μεγαλύτερη απώλεια. Πολλώ δε μάλλον, ο εκ προθέσεως τερματισμός της, σε οποιοδήποτε στάδιο της φυσικής πορείας, αποτελεί εγγενώς κακό και πράξη επονεϊδίστη. Μάλιστα, κατά τον Dworkin, η απώλεια της ανθρώπινης ζωής στα πρώτα της στάδια, δηλαδή εκείνη του πρώιμου εμβρύου, είναι ισχυρότερη προσβολή κατά της ζωής, συγκριτικά με τον θάνατο ενός ανθρώπου σε μεταγενέστερο στάδιο της ζωής¹³⁸.

Η παραπάνω τοποθέτηση του Dworkin, αμφισβητήθηκε από τον J.McMahan, ο οποίος υποστήριξε, ότι η ιδέα της εγγενούς αξίας της ανθρώπινης ζωής, που εισηγείται ο φιλόσοφος, υποδεικνύει, ότι υποκείμενο σεβασμού είναι η ίδια η ζωή και όχι το πρόσωπο καθεαυτό. Ο σεβασμός προς το άτομο διευκρινίζει, έχει δύο διαστάσεις: το ενδιαφέρον προς το καλό του και το σεβασμό της αυτονομίας του. Ωστόσο, η υποχρέωση του σεβασμού της ζωής είναι ανεξάρτητη από το πρόσωπο. Με άλλα λόγια, ο σεβασμός της ανθρώπινης ζωής δεν έχει ένα πρόσωπο, ένα υποκείμενο, του οποίου τη ζωή οφείλουμε να σεβαστούμε¹³⁹.

¹³⁸ R.Dworkin, *ο.π.* σσ.135-147.

¹³⁹ Jeff MacMahan, *The ethics of killing-Problems at the margins of life*, Oxford University Press, New York 2002, σ. 331.

2. Τα δικαιώματα του εμβρύου κατά τη Χριστιανική Ηθική

2.1. Η ανθρώπινη αρχή

Η αρχή της ζωής έχει απασχολήσει και την Ορθόδοξη Εκκλησία από τα πρώτα χρόνια της εδραίωσής της έως και σήμερα. Πατερικά κείμενα, θεολογικές μελέτες, αλλά και πηγές της Αγίας Γραφής αναφέρονται συχνά στην εμβρυϊκή κατάσταση. Το διακριτό στοιχείο της Θεολογίας, εν συγκρίσει προς τις φιλοσοφικές και ιδεολογικές τοποθετήσεις, έγκειται στο θεοκεντρικό χαρακτήρα με τον οποίο αυτή περιβάλλεται. Για τη Θεολογία, χορηγός της ζωής και πηγή των όντων είναι ο Θεός¹⁴⁰. Ως εκ τούτου, η προσέγγιση και οι απαντήσεις της δεν βασίζονται σε λογικά επιχειρήματα, αλλά στην νοητική εμπειρία του Θεού¹⁴¹.

Η Ορθόδοξη Χριστιανική Ηθική αντιμετωπίζει το έμβρυο από την πρώτη στιγμή της ύπαρξής του, ως ένα πλήρη άνθρωπο. Προτάσσει την πλήρη προστασία της αγέννητης ζωής, σε όλη τη διάρκεια της ανάπτυξής της, από τη δημιουργία του γονιμοποιημένου ωαρίου. Υποστηρίζεται, ότι το έμβρυο από την πρώτη στιγμή της ύπαρξής του έχει αρχή και προοπτική ανθρώπινη και αποτελεί, όχι απλώς έναν ζωντανό οργανισμό, αλλά έναν άνθρωπο στο πρώτο στάδιο της εξέλιξής του. Τα κύτταρά του, το γενετικό υλικό του, η μορφολογία και η φυσιολογία του, καθώς και η δυνατότητά του να αναπτυχθεί σε τέλειο άνθρωπο, συνομολογούν την ανθρώπινη ταυτότητά του¹⁴². Συνεπώς, η ανθρώπινη προέλευσή του τίθεται εκτός αμφισβητήσεως.

Σημείο αναφοράς για την αρχή της ζωής, όπως ήδη έχει σημειωθεί, αποτελεί, κατά τη χριστιανική ηθική, η στιγμή της γονιμοποίησης¹⁴³. Η επιλογή αυτού του χρονικού σημείου, βασίζεται στο γεγονός της δημιουργίας ενός νέου ανθρώπινου όντος. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Αρχιμανδρίτης Νικόλαος Χατζηνικολάου: «πριν από αυτή τη χρονική στιγμή, υπάρχουν δύο ανεξάρτητα κύτταρα (γαμέτες), τα οποία εφόσον δεν γονιμοποιηθούν μεταξύ τους, είναι προορισμένα να παραμείνουν, απλώς, ως έχουν». Με την γονιμοποίησή τους, όμως, τροποποιείται η σύστασή τους

¹⁴⁰ Απόστολος Νικολαΐδης, *Η αρχή της ζωής: Ορθόδοξη- Εκκλησιαστική Βιοηθική Προσέγγιση*, στο: <http://www.cen.gr/index.php/cosmodrome/52-vioethica-symposioum/177-2011-05-07-21-27-17> (ημερομηνία ανάκτησης 15 Νοεμβρίου 2016).

¹⁴¹ T.Engelhardt, *ο.π.* σσ. 282-283.

¹⁴² Αρχ. Ν.Χατζηνικολάου, *ο.π.* σ.180. Ν.Κόϊος, *ο.π.* σσ. 93-94.

¹⁴³ Αρχ. Μ. Γρινιεζάκης, *ο.π.* σσ.95-96.

και δημιουργείται πλέον ένας νέος ανθρώπινος οργανισμός, μία καινούρια ανθρώπινη ζωή¹⁴⁴.

Επιπλέον, η στιγμή αυτή συνδέεται με την αποκλειστικότητα. Τα χαρακτηριστικά μίας νέας ανθρώπινης ζωής, ενός νέου ανθρώπου, έχουν προσδιοριστεί αμετάκλητα. Ο νέος οργανισμός αποκτά από αυτό το σημείο, τη δική του προσωπική ταυτότητα, τα δικά του χαρακτηριστικά, που το καθιστούν μοναδικό και διαφορετικό από όλους τους υπόλοιπους ανθρώπους. Κατά τους επόμενους μήνες το έμβρυο, απλώς διαμορφώνεται, ακολουθώντας τη φυσική πορεία της ανάπτυξής του. Έτσι, το ζυγωτό, το έμβρυο των πρώτων ημερών, το εμφυτευμένο έμβρυο, το σχηματοποιημένο ή αυτό των εννέα μηνών, αποτελούν στάδια της ανθρώπινης ανάπτυξης, της ίδιας ανθρώπινης οντότητας¹⁴⁵. Το γονιμοποιημένο ωάριο και ο ενήλικας διαφέρουν μόνο ως προς το βαθμό της εξέλιξης και όχι ως προς τη φύση¹⁴⁶. Κατά συνέπεια, το ζυγωτό θεωρείται τέλειος άνθρωπος ως προς τη φύση, αν και ατελής και διαρκώς τελειοποιούμενος, ως προς την εμφάνιση και έκφραση¹⁴⁷.

2.2. Η σημασία της ψυχοσωματικής συμφοῦας του ανθρώπου.

Για την Ορθόδοξη Χριστιανική θεώρηση, η δημιουργία μία νέας ζωής συνδέεται με ένα γεγονός, επίσης μεγάλης αξίας, την ταυτόχρονη δημιουργία μίας νέας ψυχής. Σύμφωνα με τη χριστιανική διδασκαλία, η αξία του ανθρώπου δεν περιορίζεται απλώς στη βιολογική υπόστασή του, αλλά στην συνύπαρξη σώματος και ψυχής. Κάθε άνθρωπος αποτελείται από φθαρτό, θνητό σώμα και από άφθαρτη, αθάνατη ψυχή¹⁴⁸. Προορισμός κάθε ανθρώπου είναι η «κατ' εικόνα» ομοίωσή του με το Θεό, δηλαδή η αθανασία της ψυχής του. Ενώ, το σώμα είναι ο ναός της ψυχής¹⁴⁹. Υπ' αυτή την έννοια, η ψυχοσωματική συμφοῦα του ανθρώπου, απαιτεί την ταυτόχρονη γέννηση

¹⁴⁴ Αρχ. Ν. Χατζηνικολάου, *ο.π.* σ.167.

¹⁴⁵ Ν. Κόϊος, *ο.π.* σσ.93-94.

¹⁴⁶ Επισκόπου Χρυσοστόμου Γεράσιμου Ζαφείρη, *Αι αμβλώσεις και η Ορθόδοξος Εκκλησία: θέσεις και αντίθεσις*, Αθήνα 1991, σσ. 46-47.

¹⁴⁷ Αρχ. Ν. Χατζηνικολάου, *ο.π.* σ.180. Επιτροπή Βιοηθικής της Εκκλησίας της Ελλάδος, «Βασικές θέσεις επί της ηθικής της υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής»: *Ορθόδοξη θεώρηση της Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής*, στο: http://www.bioethics.org.gr/03_frame.html. Ανέστης Κεσελόπουλος, *Εκ του θανάτου εις την ζωήν - Θεολογική προσέγγιση στις προκλήσεις της βιοηθικής*, Εκδόσεις Πουρνάρα, 2009, σ. 150.

¹⁴⁸ Α. Κεσελόπουλος, *ο.π.* σσ. 117-118.

¹⁴⁹ Αρχ. Ν. Χατζηνικολάου, *ο.π.* σσ. 160-161.

ψυχής και σώματος¹⁵⁰. Έτσι, κάθε σύλληψη σηματοδοτεί την αρχή μίας νέας ψυχοσωματικής οντότητας. Σε κάθε έμβρυο, μαζί με την δημιουργία του σώματός του, επιτελείται και η γέννηση και ανάπτυξη της ψυχής του¹⁵¹.

Την ταυτόχρονη δημιουργία ψυχής και σώματος τονίζει ο Άγιος Γρηγόριος Νύσσης στο «Περί της κατασκευής του ανθρώπου» έργο του, αναφέροντας¹⁵²:

«Ἄλλ' ἑνὸς ὄντος τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ διὰ ψυχῆς τε καὶ σώματος συνεστηκότος, μίαν αὐτοῦ καὶ κοινὴν τῆς συστάσεως τὴν ἀρχὴν ὑποτίθεσθαι, ὡς ἂν μὴ αὐτὸς ἑαυτοῦ προγενέστερός τε καὶ νεώτερος γένοιτο, τοῦ μὲν σωματικοῦ προτερεύοντος ἐν αὐτῷ, τοῦ δὲ ἑτέρου ἐφυστερίζοντος... Ἐν δὲ τῇ καθ' ἕκαστον δημιουργίᾳ μὴ προτιθέναι τοῦ ἑτέρου τὸ ἕτερον, μήτε πρὸ τοῦ σώματος τὴν ψυχὴν, μήτε τὸ ἔμπαλιν...»¹⁵³.

Γίνεται σαφές ότι, κατά τη χριστιανική παράδοση, ο άνθρωπος, ως ψυχοσωματική οντότητα, αποκτά υπόσταση από τη στιγμή της σύλληψής του. Το γονιμοποιημένο ωάριο, θεωρείται άνθρωπος «εν εξελίξει» και «εν δυνάμει» εικόνα του Θεού. Ως εκ τούτου, έχει ίση ηθική αξία με έναν πλήρως ανεπτυγμένο άνθρωπο. Εξ αυτών συνάγεται και η ανάγκη της προστασίας της ζωής του και η υποχρέωση του σεβασμού του¹⁵⁴. Συνεπώς, κάθε πράξη που θέτει σε κίνδυνο το ζυγωτό ή το έμβρυο σε οποιοδήποτε στάδιο της ανάπτυξής του, είναι ηθικώς κατακριτέα¹⁵⁵.

Η ιδιαίτερη δε αξία, που προσδίδει η Εκκλησία στην στιγμή της γονιμοποίησεως, εκφράζεται και με την τιμή και τον εορτασμό των συλλήψεων μεγάλων προσώπων της θείας οικονομίας. Προς τούτο, υπενθυμίζεται ο εορτασμός του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, ημέρα κατά την οποία τιμάται η σύλληψη του Θεανθρώπου Χριστού την

¹⁵⁰ Αρχ. Ν.Χατζηνικολάου, *ο.π.* σσ. 168-169.

¹⁵¹ Ν.Κόϊος, *ο.π.* (υποσ.16), σ. 94.

¹⁵² Α.Κεσελόπουλος, *ο.π.* σ.151.

¹⁵³ Εκκλησία της Ελλάδος: <http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/bioethics/k0006.htm>.

¹⁵⁴ Πολυχρόνης Βούλτσος & Απόστολος Χατζητόλιος, *Ηθικές και νομικές επιφυλάξεις για την έρευνα με εμβρυϊκά βλαστοκύτταρα στην Ορθόδοξη Ελλάδα σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες*, στο: <http://www.isth.gr/images/uploads/03-3-BOULTSOS.pdf>.

¹⁵⁵ T.Engelhardt, *ο.π.* σ. 356.

25^η Μαρτίου, η σύλληψη της Θεοτόκου στις 9 Δεκεμβρίου, καθώς και η σύλληψη του Τιμίου Προδρόμου την 23^η Σεπτεμβρίου¹⁵⁶.

2.3. Τα ηθικά δικαιώματα του εμβρύου

Με βάση την παραπάνω τοποθέτηση της Χριστιανικής Ηθικής, σύμφωνα με την οποία το έμβρυο και πιο συγκεκριμένα το γονιμοποιημένο ωάριο, έχει πλήρη ηθική υπόσταση, προκύπτουν αντίστοιχα και τα δικαιώματά του. Συγκεκριμένα:

α) Το δικαίωμα της ταυτότητας:

Το έμβρυο έχει το ηθικώς αναφαίρετο δικαίωμα να αναπτύξει και να εκδηλώσει την προσωπική, μοναδική του ταυτότητα. Να φανερώσει τα φυσικά και ψυχικά χαρακτηριστικά του γνωρίσματα, που θα το καταστήσουν ξεχωριστό και διαφορετικό από τους υπόλοιπους ανθρώπους. Το δικαίωμα δε αυτό, είναι αναγκαίο να προστατεύεται από την κοινωνία και την επιστήμη¹⁵⁷.

β) Το δικαίωμα της ζωής:

Η φυσική πορεία του εμβρύου είναι να αναπτυχθεί και να γίνει τέλειος άνθρωπος. Το δικαίωμα αυτό πρέπει να προστατεύεται και να αναγνωρίζεται. Σκοπός της ύπαρξής του πρέπει να είναι η ζωή και όχι οι πειραματισμοί και οι επεμβάσεις. Κάθε μορφής επέμβαση στο έμβρυο αποτελεί υποβιβασμό και υποτίμηση της αξίας της ανθρώπινης ζωής και προσβολή του δικαιώματος στη ζωή¹⁵⁸.

γ) Το δικαίωμα της αιωνιότητας:

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το έμβρυο ως ψυχοσωματική οντότητα είναι προορισμένο εκ Θεού να περάσει από την μήτρα της βιολογικής ζωής, στη ζωή της αιωνιότητας. Βάσει τούτων, υποστηρίζεται ότι το έμβρυο έχει το εκ Θεού δοσμένο δικαίωμα να γεννάται και να επαναλαμβάνει την εικόνα Του¹⁵⁹.

¹⁵⁶ Β.Φαναράς, *ο.π.* σ.40. Ν.Κόϊος, *ο.π.* σσ. 95-96. Α.Κεσελόπουλος, *ο.π.* σ.151.

¹⁵⁷ Ν.Κόϊος, *ο.π.* σ.96. Αρχ. Ν.Χατζηνικολάου, *ο.π.* σσ. 188-189. Επιτροπή Βιοηθικής της Εκκλησίας της Ελλάδος, «Βασικές θέσεις επί της ηθικής της υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής»: *Ορθόδοξη θεώρηση της Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής*, στο: http://www.bioethics.org.gr/03_frame.html

¹⁵⁸ Στο ίδιο.

¹⁵⁹ Στο ίδιο.

3. Το επιχείρημα του «προσώπου»

Ένα από τα πιο ισχυρά επιχειρήματα που προβάλλεται για την άρνηση απόδοσης ηθικών δικαιωμάτων στο έμβryo, βασίζεται στην αμφισβήτηση της αναγνώρισής του ως πρόσωπο. Οι θεωρίες των υποστηρικτών των δικαιωμάτων του εμβρύου, όπως αυτές αναπτύχθηκαν ανωτέρω, βασίζονται κατά το μάλλον ή ήττον στην ανθρώπινη καταγωγή του κυοφορούμενου. Το έμβryo ανήκει στο ανθρώπινο είδος και ως εκ τούτου έχει πλήρη ηθική υπόσταση και τα εξ αυτής απορρέοντα ηθικά δικαιώματα. Οι υποστηρικτές της θεωρίας του προσώπου, Marry Anne Warren, Michael Tooley και Peter Singer, αντιτίθενται στην τοποθέτηση αυτή, ισχυριζόμενοι ότι, το να ανήκει μία οντότητα στο ανθρώπινο είδος, είναι αναγκαία, αλλά όχι επαρκής συνθήκη, για την αξίωση από μέρους της ηθικών δικαιωμάτων. Το έμβryo, τονίζουν, είναι αδιαμφισβήτητα ανθρώπινο ον και τούτο αποδεικνύεται, αφενός από την εξέταση του γενετικού του κώδικα, αφετέρου από την προέλευσή του από γονείς ανθρώπους. Εντούτοις, για τους υποστηρικτές της θεωρίας του προσώπου, η γενετική ταυτότητα δεν προσδίδει στο υποκείμενο ηθική αξία. Κατά την άποψή τους, για να έχει μία οντότητα ηθική υπόσταση και ηθικά δικαιώματα, πρέπει να ανήκει στην κατηγορία των ηθικών προσώπων¹⁶⁰. Έτσι, διακρίνουν μεταξύ ανθρώπινων οργανισμών και ηθικών προσώπων. Όπως οι ίδιοι υποστηρίζουν, δεν είναι όλοι οι άνθρωποι, σε όλα τα στάδια της ζωής τους, πρόσωπα. Η έννοια πρόσωπο είναι περιγραφική, συνδέεται δηλαδή, με διανοητικές και συμπεριφορικές ικανότητες που διαθέτει μία οντότητα. Συνεπώς, το ερευνητικό ερώτημα είναι, ποιες είναι οι απαραίτητες εκείνες ιδιότητες, που πρέπει να διαθέτει μία οντότητα, εν προκειμένω το έμβryo, για την αναγνώρισή του ως ηθικό πρόσωπο και την εκ του λόγου τούτου απόκτηση ηθικών δικαιωμάτων¹⁶¹. Ειδικότερα:

Στο άρθρο της *On the moral and legal status of abortion*, η καθηγήτρια φιλοσοφίας Marry Anne Warren, αναζητά τα κατάλληλα κριτήρια σύμφωνα με τα οποία μπορεί να θεμελιωθεί η ένταξη μίας οντότητας στην ηθική κοινότητα. Υποστηρίζει, ότι η βιολογική υπόσταση, δεν συνιστά επαρκή όρο για την συμμετοχή μίας οντότητας στην ηθική κοινότητα και την απόδοση του ιδιαίτερου ηθικού καθεστώτος που αυτή συνεπάγεται. Τα ηθικά δικαιώματα απευθύνονται μόνο σε οντότητες που έχουν να επιδείξουν συγκεκριμένες ιδιότητες.

¹⁶⁰ P.Singer, *ο.π.* σσ.73-74,135. M.A.Warren, *ο.π.* σσ. 93-94. M.Tooley, *ο.π.* σσ. 131-132.

¹⁶¹ Στο *ίδιο*.

Σύμφωνα λοιπόν, με την Warren, μία οντότητα πρέπει να διαθέτει: α) την ικανότητα να αισθάνεται και ιδιαίτερα να αισθάνεται πόνο, β) λογική, δηλαδή την ικανότητα να λύνει περίπλοκα προβλήματα, γ) αυτενέργεια, δ) την ικανότητα να επικοινωνεί με ένα συνδυαστικό τρόπο και ε) αυτογνωσία¹⁶². Όπως η ίδια εξηγεί, μία οντότητα δεν είναι απαραίτητο να διαθέτει όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Η κατοχή έστω, μερικών εξ αυτών των χαρακτηριστικών αρκεί, για να θεωρηθεί ένα όν πρόσωπο. Ωστόσο, μία οντότητα που δεν διαθέτει κανένα εξ αυτών των χαρακτηριστικών, δεν μπορεί να νοηθεί ως ηθικό πρόσωπο. Με δεδομένο λοιπόν, ότι το έμβryo δεν διαθέτει κανένα από αυτά τα χαρακτηριστικά, η ίδια συμπεραίνει, ότι δεν μπορεί να ενταχθεί στην κατηγορία του προσώπου και επομένως δεν δύναται να έχει ηθικά δικαιώματα, με κυριότερο όλων το δικαίωμα στη ζωή¹⁶³. Υπό αυτή τη λογική, η διακοπή της κύησης, που στερεί τη ζωή του κυοφορούμενου, είναι ηθικώς επιτρεπτή σε οποιοδήποτε στάδιο της κύησης έως τη γέννηση. Η γέννηση κατά την Warren σηματοδοτεί την χρονική στιγμή, κατά την οποία ο νέος ανθρώπινος οργανισμός, αποκτά τις ιδιότητες του προσώπου.

Γίνεται φανερό, ότι η διάκριση μεταξύ προσώπων και μη-προσώπων που εισηγείται η Warren, αντιμετωπίζει σημαντικές δυσκολίες. Συγκεκριμένα, το επιχείρημα ότι το έμβryo στερείται του δικαιώματος στη ζωή, επειδή δεν συνιστά πρόσωπο, υπονοεί ότι οποιαδήποτε οντότητα που δεν εντάσσεται στην κατηγορία του προσώπου, δηλαδή δεν διαθέτει κανένα από τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά, στερείται επίσης του δικαιώματος στη ζωή. Υπό το ίδιο σκεπτικό, δεν συνιστούν πρόσωπα, τα βρέφη, τα νήπια ή οι ασθενείς που έχουν απολέσει προσωρινά ή δια παντός τις αισθήσεις τους. Με βάση λοιπόν, τον ισχυρισμό της Warren, το να σκοτώσει κανείς ένα από τα παραπάνω άτομα, φαίνεται να είναι ηθικώς επιτρεπτό¹⁶⁴.

Ο σύγχρονος φιλόσοφος Michael Tooley, όπως και η M.A. Warren, υποστηρίζει ότι μόνο όσοι κατέχουν την ιδιότητα του προσώπου, έχουν ένα δικαίωμα στη ζωή. Κατά την άποψή του, το έμβryo δεν πληροί τα προαπαιτούμενα χαρακτηριστικά, ώστε να ενταχθεί στην κατηγορία του προσώπου και ως εκ τούτου δεν μπορεί να του αποδοθεί το δικαίωμα στη ζωή¹⁶⁵.

¹⁶² M.A.Warren, *On the Moral and Legal Status of Abortion*, The Monist vol. 57, (1973), διαθέσιμο στο: <http://www.douglasficek.com/teaching/phil-2222/warren.pdf>.

¹⁶³ Στο ίδιο.

¹⁶⁴ Don Marquis, *Abortion Revised*, στο: Bonnie Steinbock (επιμ), *The Oxford Handbook of Bioethics*, Oxford University Press, 2007, σ. 397.

¹⁶⁵ M.Tooley, *ο.π.* σσ. 137-138.

Σύμφωνα με τον Tooley, το βασικό χαρακτηριστικό που πρέπει να διαθέτει μία οντότητα προκειμένου να αναγνωριστεί ως πρόσωπο, είναι η ικανότητα της αυτοσυνειδησίας. Όπως ο ίδιος αναφέρει: ένας οργανισμός έχει ένα ισχυρό δικαίωμα στη ζωή, μόνο εάν αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως ένα υποκείμενο συνεχιζόμενων εμπειριών και άλλων νοητικών καταστάσεων και επιπλέον, θεωρεί τον εαυτό του, ως μία τέτοια οντότητα¹⁶⁶. Επομένως, βάσει του ορισμού αυτού, οντότητες που στερούνται της αντίληψης του εαυτού τους, δεν δύνανται να έχουν δικαιώματα.

Ο Tooley προχωρά το συλλογισμό του, δημιουργώντας μία σύνδεση μεταξύ του δικαιώματος και της επιθυμίας. Υποστηρίζει, ότι η διεκδίκηση δικαιωμάτων ενός ατόμου, προϋποθέτει την από μέρους του επιθυμία της κατοχής των εν λόγω δικαιωμάτων. Με άλλα λόγια, ένα άτομο προκειμένου να έχει ένα δικαίωμα, πρέπει να επιθυμεί να κατέχει το συγκεκριμένο δικαίωμα. Ενώ ταυτόχρονα, η ύπαρξη του δικαιώματος, δημιουργεί αναγκαία και την υποχρέωση μη παραβίασης των δικαιωμάτων του από τρίτους¹⁶⁷. Προκειμένου να γίνει κατανοητός ο συλλογισμός του, παραθέτει το ακόλουθο παράδειγμα: «έστω ότι στον Α ανήκει ένα αυτοκίνητο. Τότε ο Β είναι υποχρεωμένος να μην του πάρει το αυτοκίνητο. Ωστόσο, εάν ο Α δεν ενδιαφέρεται εάν του πάρει ο Β το αυτοκίνητο, τότε ο Β δεν παραβιάζει το δικαίωμα στην ιδιοκτησία του αυτοκινήτου του, εάν του το στερήσει»¹⁶⁸.

Προσαρμόζοντας την αρχή αυτή στην προκειμένη περίπτωση, για να έχει ένα άτομο το δικαίωμα στη ζωή, απαιτείται η από μέρους του επιθυμία να συνεχίζει να ζει¹⁶⁹. Με αυτόν τον τρόπο ο Tooley, επιτάσσει πλέον της αυτοσυνειδησίας και την προϋπόθεση της «επιθυμίας». Έτσι, η επιθυμία του να συνεχίζει να ζει κάποιος, γεννά την απαίτηση να έχει την ικανότητα της αντίληψης του εαυτού του και να επιθυμεί να συνεχίζει να υπάρχει. Δηλαδή, για να έχει κανείς το δικαίωμα στη ζωή πρέπει να έχει την επιθυμία να συνεχίζει να υπάρχει¹⁷⁰. Με δεδομένο λοιπόν, ότι το έμβρυο, αλλά

¹⁶⁶ M.Tooley, *Abortion and Infanticide*, (2016), *ο.π.* σ. 26. Michael Tooley, *Abortion and Infanticide*, *Philosophy and Public Affairs* vol 2, (1972), στο: <http://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/PPP504/Michael%20Tooley,%20Abortion%20and%20infanticide.pdf>, σ. 44. D.Marquis, *ο.π.* σ. 397. Ε.Σαρειδάκης, *ο.π.* σσ. 49-50.

¹⁶⁷ M.Tooley, *Abortion and Infanticide*, (2016), σ. 26.

¹⁶⁸ P.Singer, *ο.π.* σ. 81.

¹⁶⁹ M.Tooley, *ο.π.* σ. 26.

¹⁷⁰ Ο M.Tooley παραδέχεται, ότι η σύνδεση της επιθυμίας με το δικαίωμα στη ζωή καθίσταται δυσχερής σε εξαιρετικές περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα: ο ασθενής σε κωματώδη κατάσταση, ο οποίος έχει απολέσει προσωρινά τις αισθήσεις του και συνεπώς δεν δύναται να αισθάνεται επιθυμίες, ένας ισχυρά θρησκευόμενος που έχει την επιθυμία να θυσιάσει την ζωή του στο όνομα του Θεού, με την πίστη ότι θα ανταμειφθεί στη μετά θάνατον ζωή, ή τέλος σε περιπτώσεις που ένα άτομο πάσχει από κατάθλιψη και επιθυμεί το θάνατό του. Για το λόγο αυτό, εξαιρεί τις παραπάνω περιπτώσεις από

και το νεογνό, έως τουλάχιστον μία εβδομάδα μετά τη γέννησή του, αφενός δεν έχουν την δυνατότητα να εκφράσουν την επιθυμία να συνεχίζουν να υπάρχουν, αφετέρου στερούνται της αυτοσυνειδησίας, συμπεραίνει ο φιλόσοφος, ότι δεν έχουν το δικαίωμα στη ζωή¹⁷¹. Υπ' αυτή την έννοια, τόσο η άμβλωση, όσο και η βρεφοκτονία καθίστανται ηθικώς επιτρεπτές¹⁷².

Η παραπάνω τοποθέτηση του Tooley δημιούργησε πολλές αντιδράσεις, που τον υποχρέωσαν σε μεταγενέστερο άρθρο του να αντικαταστήσει το κριτήριο της «επιθυμίας», με το κριτήριο του «ενδιαφέροντος», που εισηγείται πρώτος ο J.Feinberg. Κατόπιν της τροποποίησης αυτής, το έμβρυο δεν μπορεί να εκφράσει επιθυμίες, έχει όμως το ενδιαφέρον για να ζήσει. Ωστόσο, η εν λόγω προσθήκη, δεν διαφοροποιεί το αρχικό του συμπέρασμα, καθώς το ενδιαφέρον του εμβρύου για τη ζωή, δεν αιτιολογεί κατά τον ίδιο, την αναγνώριση σε αυτό ηθικών δικαιωμάτων, αλλά μοιάζει περισσότερο, με το αντίστοιχο ενδιαφέρον ενός φυτού να διατηρηθεί ζωντανό¹⁷³.

Την πιθανότητα να αποτελεί το έμβρυο πρόσωπο ερευνά και ο σύγχρονος φιλόσοφος Peter Singer, ο οποίος, όπως και οι προγενέστεροί του, θεωρεί ότι πλήρη ηθική υπόσταση και κατά συνέπεια ηθικά δικαιώματα, αποδίδονται μόνο σε ηθικά πρόσωπα. Σύμφωνα με τον Singer, τα απαραίτητα χαρακτηριστικά που πρέπει να κατέχει ένα όν προκειμένου να αναγνωριστεί ως πρόσωπο είναι η λογική, η αυτοσυνειδησία, η επίγνωση της ταυτότητάς του, η ικανότητα αντίληψης του παρελθόντος, συναίσθηση του παρόντος και προσδοκίες για το μέλλον του. Όπως ο ίδιος παρατηρεί, το έμβρυο δεν διαθέτει τα προαπαιτούμενα αυτά χαρακτηριστικά. Σημειώνει μάλιστα, ότι τις εν λόγω ιδιότητες αποκτά το νεογνό, σε στοιχειώδη ίσως μορφή, τουλάχιστον ένα μήνα μετά τη γέννησή του. Ως εκ τούτου, τόσο το έμβρυο, όσο και το βρέφος δεν θεωρούνται πρόσωπα. Με δεδομένο δε, ότι το δικαίωμα στη ζωή αφορά μόνο ηθικά πρόσωπα, το έμβρυο, αλλά και το βρέφος των λίγων μηνών δεν δύνανται να κατέχουν το δικαίωμα στη ζωή¹⁷⁴. Αντιθέτως, όπως ο ίδιος τονίζει, το έμβρυο, βάσει των ικανοτήτων του, στο επίπεδο της λογικότητας, της

την περί επιθυμίας θεωρία του. Βλέπε περαιτέρω στο: M.Tooley, *ο.π.* σσ. 27-28.

¹⁷¹ M.Tooley, *Abortion and Infanticide*, (2016), σ. 23.

¹⁷² Στο *ίδιο*, σσ. 35-36.

¹⁷³ M.Βάντσος, *ο.π.* σ.55.

¹⁷⁴ P.Singer, *ο.π.* σσ. 74-76. Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης, *Ο αναισθητός βιολιστής, ο καλός Σαμαρείτης και η αρχή της ηθικής συμμετρίας: Η Judith Jarvis Thomson και ο Peter Singer υπέρ των άμβλώσεων*, (2010), στο: <http://www.protopapadakis.gr/articles.htm>, σσ. 171-172. Μ.Μαντζανάς, *ο.π.* σσ. 152-153.

συνειδητότητας και της δυνατότητας να αισθάνεται, δεν έχει υψηλότερη ηθική αξία από αυτή ενός μη ανθρώπινου όντος, όπως ενός φυτού ή ενός ζώου (π.χ. σκύλος, αγελάδα)¹⁷⁵. Ακολουθώντας αυτό το συλλογισμό, ο Singer συμπεραίνει, ότι τόσο η άμβλωση, όσο και η βρεφοκτονία δεν συνεπάγονται την στέρηση μίας υπάρξεως και ως εκ τούτου δεν θεωρούνται ηθικώς επιλήψιμες¹⁷⁶. Επομένως, το έμβryo αλλά και το βρέφος δεν έχουν το ηθικό δικαίωμα στη ζωή και αντιστοίχως τα υπόλοιπα μέλη της ηθικής κοινότητας δεν έχουν ηθικές υποχρεώσεις έναντι αυτών.

Στην παραπάνω τοποθέτηση του Singer ασκήθηκε κριτική, η οποία απέδειξε ότι η επιχειρηματολογία του φιλοσόφου, βάσει της οποίας οι ηθικές υποχρεώσεις υφίστανται μόνο έναντι ηθικών προσώπων, δεν ευσταθεί. Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται, ότι όλοι οι άνθρωποι αισθάνονται την ηθική υποχρέωση να παράσχουν τη καλύτερη δυνατή φροντίδα σε ασθενείς που βρίσκονται σε κωματώδη κατάσταση, παρά το γεγονός ότι οι ίδιοι δεν έχουν την αίσθηση του εαυτού τους, τουλάχιστον προσωρινά. Επιπλέον, όλοι οι άνθρωποι τιμούν και σέβονται τους νεκρούς, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι οι νεκροί δεν θεωρούνται πλέον ηθικά πρόσωπα. Κατ' αντίστοιχο τρόπο, ακόμα κι αν γίνει δεκτό, ότι το έμβryo και το νεογνό, δεν αποτελούν τα ίδια ηθικά πρόσωπα, η υπόλοιπη ηθική κοινότητα, η οποία αποτελείται από ηθικά πρόσωπα, ενδέχεται να έχει ηθικές υποχρεώσεις έναντι αυτών¹⁷⁷.

Κριτική στη θεωρία του προσώπου

Στην θεωρία του προσώπου άσκησαν κριτική οι Stephen D.Schwarz και R.K.Tacelli, στο άρθρο τους *Abortion and Some Philosophers: A Critical Examination*. Σύμφωνα με την κριτική αυτή, οι υποστηρικτές της θεωρίας του προσώπου, στην προσπάθειά τους να διακρίνουν μεταξύ προσώπων και μη-προσώπων, συγχέουν δύο διαφορετικές καταστάσεις: το να είναι κανείς πρόσωπο και το να λειτουργεί κάποιος ως πρόσωπο. Προς απόδειξη του ισχυρισμού τούτου, παραθέτουν το παράδειγμα ενός ατόμου την ώρα που κοιμάται. Το εν λόγω άτομο, κατά τη διάρκεια του ύπνου δεν έχει συνείδηση, δεν μπορεί να επικοινωνήσει, δεν έχει αυτογνωσία κ.ο.κ. Εν ολίγοις, δεν φαίνεται να ικανοποιεί πολλά από τα βασικά

¹⁷⁵ P.Singer, *ο.π.* σσ. 135-136.

¹⁷⁶ Στο *ίδιο*, σσ. 151-153.

¹⁷⁷ Ε.Πρωτοπαπαδάκης, *ο.π.* σσ. 173-174.

κριτήρια που θέτουν οι υποστηρικτές της θεωρίας του προσώπου, ώστε να αναγνωριστεί ως πρόσωπο. Στην ίδια διαπίστωση, οδηγεί και το παράδειγμα ενός ατόμου που βρίσκεται σε κόμα. Ο ασθενής που βρίσκεται σε κωματώδη κατάσταση, είναι βέβαιο ότι δεν ικανοποιεί, κανένα από τα βασικά κριτήρια της θεωρίας του προσώπου¹⁷⁸.

Με βάση λοιπόν, το συλλογισμό αυτό, τα άτομα των παραπάνω περιπτώσεων δεν συνιστούν πρόσωπα. Εάν αυτό είναι αληθές, μπορεί να αιτιολογηθεί ο εκ προθέσεως θάνατός τους; Η λογική απάντηση, θα ήταν να ισχυριστούμε ότι τα άτομα του ανωτέρω παραδείγματος είναι σαφέστατα πρόσωπα, διότι κατείχαν τις αναγκαίες ικανότητες για την θεώρησή τους ως πρόσωπα, προσωρινώς τις έχουν απολέσει και θα τις επανακτήσουν, όταν επανέλθουν από τον ύπνο ή το κόμα. Όμως κάτι ανάλογο ισχύει και στην περίπτωση του εμβρύου. Το έμβρυο δεν μπορεί να λειτουργήσει τώρα ως πρόσωπο, όμως κατέχει εκ φύσεως τις αναγκαίες ιδιότητες για την θεώρησή του ως ηθικό πρόσωπο και θα είναι σε θέση να τις ασκήσει μετά τη γέννησή του¹⁷⁹. Συνεπώς, οι ιδιότητες που επικαλούνται οι υποστηρικτές της θεωρίας του προσώπου, στην πραγματικότητα έχουν άμεση σχέση με το να είναι κανείς μέλος του ανθρώπινου είδους. Κάθε άνθρωπος έχει εκ φύσεως τις ιδιότητες αυτές, διότι αυτές χαρακτηρίζουν κάθε ανθρώπινο όν¹⁸⁰.

Κατόπιν των παρατηρήσεων αυτών, ο Stephen Schwarz, σε μεταγενέστερη αναφορά του, επισημαίνει, ότι είναι λάθος να προσπεράσει κανείς την κατηγορία του ανθρώπινου όντος, σαν να μην είναι από μόνο του ηθικά σημαντικό. Κατά την άποψή του, πρόσωπο είναι το όν, που έχει την βασική έμφυτη ικανότητα να λειτουργεί ως πρόσωπο, ανεξάρτητα από το βαθμό στον οποίο κατέχει την ικανότητα αυτή, ή εάν την έχει απολέσει προσωρινά, λόγω σοβαρής ασθένειας. Όπως ο ίδιος εξηγεί, το να λειτουργεί ένα άτομο ως πρόσωπο, αναφέρεται σε όλες τις ικανότητες που έχει ένα άτομο, ως πρόσωπο σκεπτόμενος με την ευρύτερη έννοια. Υπ' αυτή την έννοια, ένα άτομο που κοιμάται ή ένας ασθενής που βρίσκεται σε κόμα, δεν μπορεί να λειτουργήσει ως πρόσωπο, έχει ωστόσο την ικανότητα αυτή και άρα είναι ήδη ένα πρόσωπο. Κατά ανάλογο τρόπο, ένα έμβρυο μπορεί να μην έχει τώρα την ικανότητα

¹⁷⁸ S.D.Schwarz & R.K.Tacelli, *Abortion and Some Philosophers: A Critical Examination*, Public Affairs Quarterly, vol.3, No 2, (1989), στο: <http://docslide.net/documents/abortion-and-some-philosophers-a-critical-examination.html>, σ.89-94.

¹⁷⁹ Στο *ίδιο*.

¹⁸⁰ Στο *ίδιο*.

να λειτουργεί ως πρόσωπο, έχοντας όμως την ικανότητα αυτή εκ φύσεως, μπορεί να θεωρηθεί ήδη, ένα πρόσωπο. Ο Schwarz έτσι ισχυρίζεται, ότι πρόσωπο είναι το είδος του όντος του οποίου η φύση του είναι να γίνει πρόσωπο. Σεβόμαστε και προσδίδουμε αξία σε ανθρώπινα όντα, επειδή είναι στην φύση τους να γίνουν πρόσωπα¹⁸¹.

¹⁸¹ D.Boonin, *ο.π.* σσ. 23-24. Stephen D.Schwarz, *Personhood begins at conception*, στο: <http://www.monge.net/phil7mm/coursedocs/schwarz.pdf>.

4. Το επιχείρημα του «εν δυνάμει» προσώπου

Οι υποστηρικτές του επιχειρήματος του προσώπου, όπως αυτό αναπτύχθηκε ανωτέρω, έδειξαν ότι το έμβρυο κατά τη διάρκεια της κυοφορίας του, δεν διαθέτει τις προαπαιτούμενες ιδιότητες, για την θεώρησή του ως ηθικό πρόσωπο. Αντιδρώντας στην τοποθέτηση αυτή, οι υπέρμαχοι των δικαιωμάτων του εμβρύου, εισηγούνται το επιχείρημα του «εν δυνάμει» προσώπου. Εν προκειμένω, είναι γεγονός ότι το κυοφορούμενο δεν διαθέτει τα βασικά χαρακτηριστικά, όπως η λογικότητα, η συνείδηση ή η επίγνωση. Ωστόσο, υπό φυσιολογικές συνθήκες το έμβρυο, εάν τίποτα δεν διακόψει τη φυσική του πορεία, θα εξελιχθεί τελικώς σε έναν πλήρη ανθρώπινο οργανισμό. Η μελλοντική αυτή δυνατότητα του εμβρύου να γίνει ένα πρόσωπο, υποστηρίζεται ότι είναι επαρκής όρος, ώστε να εξασφαλίσει σε αυτό το σεβασμό της προστασίας της ζωής του. Υπό αυτή την έννοια, το έμβρυο πράγματι, δεν είναι ένας πλήρης ανθρώπινος οργανισμός, αλλά έχει την δυνατότητα να εξελιχθεί σε έναν τέλειο άνθρωπο. Εάν, ένας πλήρης άνθρωπος έχει πλήρη ηθική αξία, τότε οντότητες που έχουν την δυνατότητα να εξελιχθούν σε ανθρώπινα όντα, πρέπει επίσης να έχουν αντίστοιχη ηθική αξία, δηλαδή, την ηθική αξία που αποδίδεται σε ηθικά πρόσωπα¹⁸².

Την παραπάνω τοποθέτηση εξηγεί ο Stephen Buckle αναφέροντας τα εξής: είναι η δυνατότητα του γονιμοποιημένου ωαρίου να γίνει όπως εμείς, που μας εμποδίζει να αρνηθούμε την απόδοση δικαιωμάτων και την οποιασδήποτε μορφής προστασία. Ένα γονιμοποιημένο ωάριο, δεν έχει τώρα καμία από τις απαιτούμενες ιδιότητες ενός προσώπου, δεν διαθέτει καν αισθήσεις. Όμως, αυτό δεν έχει καμία σημασία, διότι αν το αφήσουμε να εξελιχθεί, ο ζυγώτης θα γίνει ένα πρόσωπο. Και εξ αυτών συμπεραίνει ότι δεν πρέπει να επεμβαίνει κανείς στη φυσική πορεία του εμβρύου να εξελιχθεί σε ένα λογικό και αυτοσυνείδητο όν¹⁸³.

Η εν λόγω συλλογιστική εγείρει ποικίλα ερωτήματα. Ένα από τα ζητήματα που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι υποστηρικτές του επιχειρήματος του «εν δυνάμει» προσώπου, είναι ο ισχυρισμός, ότι η δυνητική απόκτηση των ιδιοτήτων του προσώπου, πλέον του ζυγώτη, μπορεί να συμπεριλάβει και τους γαμέτες¹⁸⁴. Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται η άποψη ότι, εάν η αρχή στην οποία στηρίζεται το

¹⁸² D.Boonin, *ο.π.* σσ. 45-46. Matthew C.Altman, *Kant and Applied Ethics-The uses and limits of Kant's Practical Ethics*, Wiley-Blackwell Publishing, United Kingdom 2011, σ. 257.

¹⁸³ B.Steinbock, *ο.π.* σ.59.

¹⁸⁴ M.A.Warren, *Moral Status-Obligations to Persons and Other Living Things*, σ. 206.

επιχείρημα του «εν δυνάμει» προσώπου, είναι η δυνατότητα του γονιμοποιημένου ωαρίου να εξελιχθεί σε ένα πρόσωπο, τότε η δυνατότητα αυτή θα πρέπει να επεκταθεί κατά ανάλογο τρόπο και στο ωάριο και στο σπερματοζωάριο πολύ πριν τη συνάντησή τους. Με την έννοια αυτή τόσο το ωάριο, όσο και το σπερματοζωάριο πρέπει επίσης να αναγνωριστούν ως εν δυνάμει πρόσωπα και κατ' επέκταση να αποδοθούν σε αυτά ηθικά δικαιώματα.

Ειδικότερα, σύμφωνα με τον John Harris: το να λέει κανείς ότι το γονιμοποιημένο ωάριο είναι εν δυνάμει ανθρώπινο, είναι σαν να λέει, ότι εάν συγκεκριμένα γεγονότα συμβούν, όπως η εμφύτευση, και συγκεκριμένα γεγονότα δεν συμβούν, όπως η ακούσια αποβολή, τότε το γονιμοποιημένο ωάριο, θα γίνει τελικά ένα ανθρώπινο όν. Το ίδιο όμως, ισχύει και για ένα μη γονιμοποιημένο ωάριο ή για το σπερματοζωάριο. Δηλαδή, εάν, συγκεκριμένα γεγονότα συμβούν στο σπερματοζωάριο, όπως η συνάντησή του με το ωάριο, και συγκεκριμένα γεγονότα δεν συμβούν, όπως η αντισύλληψη, οι γαμέτες θα έχουν εν τέλει, την δυνατότητα να εξελιχθούν σε ένα ανθρώπινο όν¹⁸⁵. Καθίσταται σαφές ότι, εάν ο ισχυρισμός του J.Harris γίνει δεκτός, θα πρέπει να τεθεί υπό αμφισβήτηση εκτός από την άμβλωση και το ηθικώς επιτρεπτό της, με οποιαδήποτε μέθοδο, αντισύλληψης. Ως εκ τούτου, κρίνεται αναγκαίο για τους υποστηρικτές του επιχειρήματος της δυνατότητας, να εξηγήσουν τον λόγο για τον οποίο ο ζυγώτης, αλλά όχι το σπερματοζωάριο ή το ωάριο, είναι εν δυνάμει πρόσωπο¹⁸⁶.

Προς απόρριψη του ισχυρισμού τούτου, οι υποστηρικτές του επιχειρήματος του εν δυνάμει προσώπου, τονίζουν ότι πριν από τη γονιμοποίηση δεν υπάρχει καμία οντότητα. Είναι η στιγμή της γονιμοποίησης και όχι νωρίτερα, κατά την οποία ένα συγκριμένο ανθρώπινο όν έρχεται σε ύπαρξη¹⁸⁷.

Ο John Noonan διατυπώνει την άποψη, ότι στατιστικά, οι πιθανότητες των σπερματοζωαρίων να γίνουν πρόσωπα, είναι πολύ λίγες. Υπάρχουν περίπου 200 εκατομμύρια σπερματοζωάρια σε κάθε εκσπερμάτιση, από τα οποία μόνο ένα έχει την πιθανότητα να εξελιχθεί σε ζυγώτη. Αντίθετα, η ανάπτυξη του ζυγώτη να αναπτυχθεί σε πρόσωπο είναι περίπου 80%. Ενώ, όσον αφορά στο ωάριο, οι

¹⁸⁵ John Harris, *The value of life, An introduction to Medical Ethics*, Routledge & Kegan Paul, London and New York 1985, σ. 11-12.

¹⁸⁶ M.A Warren, *ο.π.* σ. 206. B.Steinbock, *ο.π.* σ. 60.

¹⁸⁷ B.Steinbock, *ο.π.* σ. 61.

πιθανότητες να εξελιχθεί σε πρόσωπο είναι καλύτερες συγκριτικά με το σπερματοζώαριο, αλλά οπωσδήποτε λιγότερες, από ότι ο ζυγώτης¹⁸⁸.

Επί του προκειμένου, ο M. Tooley σημειώνει, ότι είναι σημαντικό να γίνει διάκριση μεταξύ παθητικών (passive) και ενεργητικών (active) δυνατοτήτων. Η δυνατότητα του ωαρίου και του σπερματοζωαρίου να γίνουν πρόσωπα, εξηγεί, είναι παθητική. Προκειμένου δηλαδή, να ξεκινήσει η διαδικασία της εξέλιξής τους σε ένα πρόσωπο, απαιτείται επιπλέον και εξωγενής παρέμβαση. Αντίθετα, ένα γονιμοποιημένο ωάριο έχει την ενεργητική δυνατότητα να εξελιχθεί σε ένα πρόσωπο. Με άλλα λόγια, το γονιμοποιημένο ωάριο είναι ήδη ένας υπό εξέλιξη ανθρώπινος οργανισμός, σε αντίθεση με τους γαμέτες, οι οποίοι σε πρώτο στάδιο πρέπει να ενοποιηθούν μεταξύ τους, προκειμένου να έχουν την δυνατότητα της περαιτέρω εξέλιξής τους. Υπ' αυτή την έννοια, εν δυνάμει πρόσωπο νοείται μόνο η οντότητα, που διαθέτει την ενεργητική δυνατότητα να εξελιχθεί σε πρόσωπο¹⁸⁹.

Διαφορετική προσέγγιση στην εν λόγω αντιπαράθεση, ακολουθεί ο S.Buckle, σύμφωνα με τον οποίο, το επιχείρημα του εν δυνάμει προσώπου αναφέρεται στον σεβασμό προς τα άτομα. Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή, ο σεβασμός αφορά σε ένα υπαρκτό πρόσωπο του οποίου σεβόμαστε το δικαίωμά του και ο σεβασμός αυτός προκύπτει, επειδή το πρόσωπο αυτό είναι το ίδιο όν, με εκείνο στο οποίο θα εξελιχθεί αργότερα. Όπως ο ίδιος αναφέρει: είναι η ομοιότητα του ζυγώτη, με το πρόσωπο στο οποίο θα εξελιχθεί αργότερα που το καθιστούν άξιο σεβασμού. Το σπερματοζώαριο και το ωάριο διαχωρισμένα, δεν έχουν αυτή την ιδιότητα, την οποία αποκτούν, μόνο όταν αυτά συνδυαστούν μεταξύ τους¹⁹⁰.

Ωστόσο, ακόμα και υπό αυτή την οπτική, για τους επικριτές του εν λόγω επιχειρήματος, οι απαντήσεις παραμένουν μη ικανοποιητικές. Πολλοί εξ αυτών, υποστηρίζουν ότι το επιχείρημα του εν δυνάμει προσώπου στηρίζεται σε λανθασμένη συλλογιστική. Όπως ο John Harris ενδεικτικά αναφέρει: το γεγονός ότι κάτι θα γίνει X, ακόμη κι αν πραγματικά, αυτό τελικά θα γίνει X, δεν είναι επαρκής λόγος, για να συμπεριφερθούμε σε αυτό τώρα, σαν να είναι ήδη ένα X. Είναι γεγονός, ότι όλοι κάποια στιγμή θα πεθάνουμε, αυτός όμως δεν είναι λόγος, να συμπεριφέρεται κανείς σε εμάς τώρα, σαν να είμαστε ήδη νεκροί¹⁹¹.

¹⁸⁸ Στο *ίδιο*, σ. 60.

¹⁸⁹ M. Tooley, *Personhood*, σσ. 135-136.

¹⁹⁰ B.Seinbock, *ο.π.* σ 62.

¹⁹¹ J.Harris, *ο.π.* σ. 11.

Την ίδια άποψη εκφράζει και ο Wilkins, σύμφωνα με τον οποίο ο ισχυρισμός ότι ένα άτομο έχει την δυνατότητα να αποκτήσει μία συγκεκριμένη ιδιότητα, δεν συνεπάγεται ότι το συγκεκριμένο άτομο έχει ήδη την ιδιότητα αυτή. Τα ξερά δαμάσκηνα έχουν ιδιότητες, που τα δαμάσκηνα δεν έχουν. Το κρασί έχει ιδιότητες, που ο χυμός σταφυλιού δεν έχει και οι ενήλικες έχουν ιδιότητες που τα έμβρυα δεν έχουν. Οι ενήλικες έχουν ηθικές υποχρεώσεις που τα παιδιά δεν έχουν και οι μεγαλύτεροι άνθρωποι καλλιεργούν ηθικές αξίες που δεν είχαν όταν ήταν νεότεροι. Υπό το ίδιο σκεπτικό, συμπεραίνει ο Wilkins, το έμβρυο δεν έχει τώρα τις ιδιότητες που θα αποκτήσει, όταν αυτό εξελιχθεί σε έναν πλήρως ανεπτυγμένο άνθρωπο¹⁹².

Η Judith Thompson, ενισχύει την άποψη αυτή, αντιπαραβάλλοντας το δικαίωμα στη ζωή του εμβρύου, με το δικαίωμα του πολίτη στην εκλογική διαδικασία. Εάν ένα παιδί αναπτυχθεί φυσιολογικά, τότε θα έχει το δικαίωμα να ψηφίσει. Τούτο όμως δεν υποδεικνύει, ότι τώρα έχει το δικαίωμα να ψηφίσει. Υπό την ίδια λογική, το έμβρυο κάποια στιγμή θα γίνει ένας ολοκληρωμένος άνθρωπος. Αυτό όμως δεν σημαίνει, ότι τώρα έχει ένα δικαίωμα στη ζωή, όμοια με έναν ήδη ολοκληρωμένο άνθρωπο¹⁹³.

Στο επιχείρημα της Thompson αντιπαρατίθενται οι Lee Patrick και Robert George, υποστηρίζοντας ότι, η Thompson παραβλέπει το γεγονός, ότι μερικά δικαιώματα ποικίλουν από τόπο σε τόπο, συνθήκες, ικανότητα ή και άλλους παράγοντες. Το δικαίωμα ενός ατόμου σαφέστατα εξαρτάται από όλους αυτούς τους παράγοντες. Εκείνο το οποίο ισχυρίζονται οι Lee Patrick και Robert George, είναι ότι τα ανθρώπινα όντα, αξιώνουν ένα ειδικό είδος σεβασμού, που αποδίδεται σε όντα που ανήκουν στο ανθρώπινο είδος. Τα ανθρώπινα όντα υπερέχουν έναντι άλλων έμβιων όντων, διότι κατέχουν ιδιότητες, όπως π.χ. διανοητικές λειτουργίες, που εκείνα δεν έχουν. Τα ανθρώπινα έμβρυα, προφανώς, δεν δύνανται να εξασκήσουν αυτές τις ιδιότητες αμέσως, όμως θα είναι ικανά να τις ασκήσουν σε κάποιο μεταγενέστερο χρονικό σημείο της ανάπτυξής τους¹⁹⁴. Επιπλέον, οι ιδιότητες βάσει των οποίων μία οντότητα κατατάσσεται στο πρόσωπα, ποικίλουν σε βαθμό. Υπάρχουν πολλοί βαθμοί των φυσικών ιδιοτήτων, όπως η αυτοσυνειδησία, η λογικότητα ή η νοημοσύνη. Για παράδειγμα, ορισμένοι άνθρωποι είναι πιο ευσυνειδητοι από τους άλλους. Η διάκριση των προσώπων αναλόγως του βαθμού στον οποίο κατέχουν τις επιμέρους ιδιότητες, θα απέκλειε από την ηθική κοινότητα πολλά ανθρώπινα όντα. Είναι προφανές, ότι οι

¹⁹² D.Boonin, *ο.π.* σ.46.

¹⁹³ P.Lee & G.Robert, *ο.π.* (υποσ. 56) σσ. 16-17.

¹⁹⁴ Στο *ίδιο*, σ. 18.

βαθμοί αυτοί διαφοροποιούνται στην διάρκεια της ζωής ενός ανθρώπου, από τη στιγμή της γέννησης έως και το θάνατο. Επομένως, δεν έχουν όλα τα ανθρώπινα όντα τις ιδιότητες αυτές, στον ίδιο βαθμό. Υπό την ίδια λογική, το έμβρυο κατέχει εκ φύσεως τις ιδιότητες αυτές, από τη στιγμή της σύλληψης, ασχέτως από το βαθμό στον οποίο τις ασκεί¹⁹⁵.

¹⁹⁵ P.Lee & G.Robert, *ο.π.* σ.19.

5. Το επιχείρημα «Το μέλλον σαν το δικό μας»

Την στήριξη του δικαιώματος στη ζωή του εμβρύου, επί τη βάσει της μελλοντικής του δυνατότητας, να εξελιχθεί σε έναν πλήρως ανεπτυγμένο άνθρωπο, διερευνά και ο Don Marquis. Σε αντίθεση όμως, με τις προηγηθείσες θεωρίες, ο Marquis εστιάζει στο ενδιαφέρον του, όχι στις ιδιότητες του προσώπου, τις οποίες θα αποκτήσει το έμβρυο μεταγενέστερα, αλλά στην αξία που επρόκειτο να αποκτήσει η ζωή του εν γένει, εάν αυτή δεν διακοπεί αιφνιδίως. Πηγή άντλησης των επιχειρημάτων του είναι το άρθρο του «Why abortion is immoral», καθώς και το μεταγενέστερο «The future of value», με τα οποία τοποθετείται επί του ηθικού ερωτήματος του επιτρεπτού της άμβλωσης¹⁹⁶.

Ο Marquis τάσσεται κατά της άμβλωσης, την οποία χαρακτηρίζει, εκτός από ορισμένες ίσως εξαιρέσεις, ηθικώς ανεπίτρεπτη ακριβώς για τον ίδιο λόγο, που το να σκοτώνει κανείς έναν ενήλικα, είναι ηθικώς ανεπίτρεπτο. Το να σκοτώνει κανείς έναν άνθρωπο είναι *prima facie* λάθος¹⁹⁷. Το τέλος της ζωής ενός ατόμου, αναφέρει, στερεί από αυτόν όλη την αξία που θα είχε το μέλλον του, εάν κάποιος δεν του το στερήσει. Κατ' όμοιο τρόπο το έμβρυο έχει ένα μέλλον, όπως το δικό μας (The future like ours). Συνεπώς, η διακοπή της ζωής του εμβρύου, στερεί από αυτό, το δικαίωμα στη ζωή, το δικαίωμά του από ένα μέλλον με αξία, ένα μέλλον όμοιο με το δικό μας¹⁹⁸.

Εν προκειμένω, ο Marquis υποστηρίζει ότι η μεγαλύτερη απώλεια που μπορεί να υποστεί κάποιος, είναι η απώλεια της ίδιας του της ζωής. Η απώλεια της ζωής ενός ατόμου, στερεί από αυτόν όλες εκείνες τις εμπειρίες, που θα είχε βιώσει εάν δεν πέθαινε πρόωρα¹⁹⁹. Οι εμπειρίες αυτές συνθέτουν, αυτό που ο ίδιος χαρακτηρίζει, το «μέλλον με αξία» (future of value). «Το μέλλον με αξία» περιλαμβάνει όλες τις εμπειρίες που βιώνει ένας άνθρωπος στην ζωή του και την καθιστά τέτοια, ώστε να αξίζει να τη ζήσει. Στις εμπειρίες αυτές συγκαταλέγονται η φιλία, η αγάπη, η ενασχόληση με διάφορες ασχολίες, όμορφες εμπειρίες, που είτε έχουν αξία καθ' αυτές, είτε συνδέονται με μεγαλύτερες αξίες, όπως η νίκη της ομάδας, στην οποία συμμετέχει κάποιος, καθώς επίσης και σωματικές απολαύσεις. Ωστόσο, οι εμπειρίες

¹⁹⁶ D.Boonin, *ο.π.* σ. 56.

¹⁹⁷ Don Marquis, *Why Abortion is Immoral*, Journal of Philosophy, vol. 86, (1989): διαθέσιμο στο: <https://ethicslab.georgetown.edu/phil553/wordpress/wp-content/uploads/2015/01/Why-Abortion-is-Immoral.pdf>, σ. 190.

¹⁹⁸ B.Steinbock, *ο.π.* σελ. 65.

¹⁹⁹ D.Marquis, *ο.π.* σσ. 189-190.

αυτές μπορεί να διαφέρουν τόσο από άτομο σε άτομο, όσο και σε διαφορετικές φάσεις, στη ζωή του ίδιου ατόμου²⁰⁰. Όπως αναφέρει ο Marquis: «κάποιες εμπειρίες μπορεί να μην είναι πολύτιμες για μένα τώρα, αλλά ενδέχεται να αποκτήσουν αξία για μένα, σε κάποια μεταγενέστερη χρονική στιγμή, στο μέλλον. Εάν κάποιος με σκοτώσει, στερεί από μένα τις αξίες του παρόντος, αλλά και ότι θα αποκτούσα τώρα και θα αποκτούσαν αξία για μένα, στη μελλοντική μου ζωή»²⁰¹. Το πολύτιμο μέλλον ενός ατόμου, αποτελείται από μία κατηγορία αξιών, που επέρχονται σε μία δεδομένη στιγμή στη ζωή του, εάν η ζωή του δεν διακοπεί πρόωρα²⁰².

Υπό το ίδιο σκεπτικό, τα έμβρυα έχουν ένα μέλλον σαν το δικό μας. Το δικό τους μέλλον, περιλαμβάνει όλα αυτά που περιλαμβάνει το δικό μας και πολύ περισσότερα. Γνωρίζουμε ότι τα έμβρυα έχουν ένα πολύτιμο μέλλον, διότι και εμείς κάποτε ήμασταν έμβρυα. Και το πολύτιμο μέλλον τους, περιλαμβάνει όλα τα καλά του δικού μας παρελθόντος, του παρόντος και της μελλοντικής του ζωής²⁰³. Έτσι, η διακοπή της ζωής του εμβρύου, συνεπάγεται τη στέρηση του δικαιώματός του, από ένα μέλλον με αξία. Συνάγεται έτσι ότι, το έμβρυο έχει το ίδιο δικαίωμα στη μελλοντική ζωή, με έναν πλήρως ανεπτυγμένο άνθρωπο και ως εκ τούτου, η διακοπή της ζωής του, ισοδυναμεί με την ανθρωποκτονία.

Με αυτό τον τρόπο, ο Marquis προβάλλει ένα ισχυρό επιχείρημα για το δικαίωμα του εμβρύου στη ζωή. Ωστόσο, όπως παρατηρεί η Bonnie Steinbock, ο Marquis αποφεύγει να θέσει το συγκεκριμένο χρονικό σημείο, κατά το οποίο ξεκινά η ζωή και κατά συνέπεια και το δικαίωμα του εμβρύου στη ζωή. Γεννάται συνεπώς το ερώτημα, και εδώ, εάν το δικαίωμα στη ζωή, θα μπορούσε να επεκταθεί περαιτέρω και στους γαμέτες. Συγκεκριμένα, θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί, ότι υπό την ίδια λογική ένα σπερματοζώαριο και ένα ωάριο έχουν το ίδιο δικαίωμα στη ζωή, το ίδιο μέλλον με αξία, όπως και το έμβρυο. Σε αυτήν την περίπτωση, πέραν της άμβλωσης, θα έπρεπε να θεωρηθεί ηθικώς ανεπίτρεπτη και η αντισύλληψη. Επί του προκειμένου, ο Marquis απαντά ότι δεν προκύπτει κάτι ανάλογο. Όπως ο ίδιος εξηγεί, το «μέλλον με αξία», αναφέρεται σε ένα «μέλλον με αξία», όχι σε δύο. Σε αντίθετη περίπτωση, αναφέρει, θα είχαμε πολλές απώλειες²⁰⁴.

²⁰⁰ D.Marquis, *Abortion Revised*, σ. 399.

²⁰¹ D. Marquis, *Why Abortion is Immoral*, σσ. 189-190.

²⁰² D.Marquis, *Abortion Revised*, σ. 399.

²⁰³ Στο *ίδιο*, σ. 399.

²⁰⁴ B.Steinbock, *ο.π.* σ.66.

Τον παραπάνω συλλογισμό επεξεργάζεται ο David Shoemaker, ο οποίος υποστηρίζει, ότι ο Marquis αποτυγχάνει να διαχωρίσει μεταξύ δύο διακριτών εννοιών: αυτή της ταυτότητας (identity) και εκείνη της κυριότητας (ownership). Σαφέστατα, ούτε το σπερματοζώαριο, ούτε το ωάριο είναι όμοια με το έμβρυο. Η σχετική ιδέα εδώ, σημειώνει ο Shoemaker, αφορά την κυριότητα και όχι την ταυτότητα. Το πολύτιμο μέλλον που στερείται το έμβρυο, είναι το δικό του μέλλον. Αλλά ενώ η ταυτότητα είναι μοναδική, η κυριότητα δεν είναι απαραίτητα μία. Το να πει κανείς ότι αυτή η ιδιοκτησία είναι δική του, με άλλα λόγια, δεν σημαίνει ότι είναι αποκλειστικά, δική του. Θα μπορούσε να συμμετέχει παράλληλα στην ιδιοκτησία αυτή και κάποιος άλλος. Έτσι, όπως σε μία ιδιοκτησία μπορεί να έχουν την κυριότητα περισσότεροι από ένας, κατά τον ίδιο τρόπο και το «πολύτιμο μέλλον», μπορεί να αναφέρεται σε περισσότερα από ένα άτομα. Υπ' αυτό το σκεπτικό, θα μπορούσε να υποστηριχθεί και η άποψη, ότι η αντισύλληψη καθίσταται εξίσου ανήθικη, όπως και η άμβλωση. Επομένως, ο Marquis καλείται να αποδείξει, ότι η κυριότητα στην πραγματικότητα, ενέχει και αριθμητική ταυτότητα²⁰⁵.

²⁰⁵ B.Steinbock, *ο.π.* σ.66.

6. Τα συμφέροντα του εμβρύου

Ο Joel Feinberg, φιλόσοφος ηθικής και νομικής, διατυπώνει την «αρχή του συμφέροντος» (the interest principle). Η θεμελιακή ιδέα της θεωρίας του είναι, ότι η ύπαρξη ηθικών δικαιωμάτων προϋποθέτει την κατοχή συμφερόντων. Όπως ο ίδιος διευκρινίζει, το να έχει μία οντότητα δικαιώματα, σημαίνει ότι έχει ένα συμφέρον για κάτι ή έναντι κάποιου, η αναγνώριση του οποίου κατοχυρώνεται και προστατεύεται από νομικούς και ηθικούς κανόνες²⁰⁶. Χωρίς την κατοχή συμφερόντων, δεν υφίστανται δικαιώματα για να προστατευτούν. Ακολούθως, η κατοχή συμφερόντων είναι αναγκαίος και επαρκής όρος για την ηθική υπόσταση μίας οντότητας. Μία οντότητα έχουσα ηθική υπόσταση, είναι μία οντότητα της οποίας τα συμφέροντα πρέπει να αξιολογούνται ηθικώς²⁰⁷.

Συνεπώς, τίθεται το ερώτημα, ποια είναι τα χαρακτηριστικά εκείνα που πρέπει να διαθέτει μία οντότητα, ώστε να έχει συμφέροντα και περαιτέρω, εάν το έμβρυο διαθέτει τα χαρακτηριστικά αυτά, που το καθιστούν ηθικά σημαντικό. Ο Feinberg, αναφέρει, ότι για να έχει μία οντότητα συμφέροντα, πρέπει να ενδιαφέρεται για την προσωπική της ευημερία. Δηλαδή, να έχει ελπίδες, επιθυμίες, προτιμήσεις και στόχους για το μέλλον της. Για να έχει όμως, μία οντότητα, την ικανότητα να διαθέτει όλα τα παραπάνω, απαιτείται η ύπαρξη συνείδησης. Όντα που δεν έχουν συνείδηση, δεν έχουν ενδιαφέρον για την προσωπική τους ευημερία και επομένως δεν δύνανται να έχουν συμφέροντα και δικαιώματα²⁰⁸. Όπως ο ίδιος παρατηρεί, το κυοφορούμενο, στερείται της στοιχειώδους πνευματικής ικανότητας που απαιτείται για την ύπαρξη συμφερόντων²⁰⁹. Το πότε ακριβώς αποκτά το κυοφορούμενο συνείδηση είναι αδιευκρίνιστο. Πάντως, φαίνεται ότι τουλάχιστον πριν από τα μέσα της κύησης, το έμβρυο δεν έχει κανένα ενδιαφέρον²¹⁰. Συνεπώς, το έμβρυο ελλείπει επιθυμιών και πεποιθήσεων, δεν έχει στην πραγματικότητα κανένα συμφέρον, εκτός από το συμφέρον του να γεννηθεί²¹¹.

²⁰⁶ Joel Feinberg, *The Rights of Animals and Unborn Generations*, στο: William T. Blackstone (επιμ.), *Philosophy & Environmental Crisis*, The University of Georgia Press, 1974, σσ. 43-44.

²⁰⁷ B.Steinbock, *ο.π.* σσ. 1-2.

²⁰⁸ J.Feinberg, *ο.π.* σσ.49-50. Bonnie Steinbock, *Mother-Fetus Conflict*, στο: στο: Helga Kuhse, Peter Singer (επιμ), *A companion to Bioethics*, Second Edition, Blackwell Publishing, United Kingdom 2009, σ. 150.

²⁰⁹ J.Feinberg, *ο.π.* σσ. 62.

²¹⁰ B.Steinbock, *Life before birth- The Moral and Legal status of Embryos and Fetuses*, σσ. 34-35.

²¹¹ J.Feinberg, *ο.π.* σ. 64.

Έτσι, ο μόνος τρόπος, σημειώνει ο Feinberg, με τον οποίο θα μπορούσε να υποστηριχθεί η απόδοση δικαιωμάτων στο έμβρυο, είναι η προϋπόθεση, ότι τα συμφέροντα δύνανται να ασκούνται από τους κατόχους τους, ακόμα κι αν εκείνοι, δεν έχουν έρθει ακόμη στη ζωή. Η αντίστροφη, δηλαδή, κατάσταση, από εκείνη του οφειλόμενου προς τους αποθανόντες σεβασμού. Παρότι οι ίδιοι έχουν φύγει πλέον από τη ζωή, εμείς διατηρούμε προς εκείνους τον δέοντα σεβασμό. Υπό την ίδια λογική, το έμβρυο στη διάρκεια της κυοφορίας του, αλλά και το νεογνό κατά τους πρώτους μήνες της ζωής του, δεν διαθέτει τις απαραίτητες ιδιότητες για την κατοχή ηθικών δικαιωμάτων. Ωστόσο, βάσει της φύσεώς του, θα αποκτήσει τις ιδιότητες αυτές, σε κάποια χρονική στιγμή στη πορεία της ζωής του. Έτσι, η έννοια «συμφέροντα του εμβρύου», αναφέρεται κατ' ουσίαν, στα συμφέροντα του παιδιού που θα γεννηθεί αργότερα²¹². Υπό αυτό το σκεπτικό, το έμβρυο ανήκει στο είδος των οντοτήτων που κατέχει δυνητικά συμφέροντα, έστω κι αν προσωρινά τουλάχιστον, δεν έχει την ικανότητα αυτή. Τα μελλοντικά του δικαιώματα, πρέπει να προστατεύονται τώρα, ακόμα και πριν αυτό έρθει στη ζωή. Άλλωστε, ο νόμος σε πολλές περιπτώσεις, προβλέπει για την προστασία των μελλοντικών δικαιωμάτων του αγέννητου παιδιού, πριν ακόμα αυτό γεννηθεί. Για παράδειγμα, το δικαίωμα του αγέννητου παιδιού στην περιουσία, είναι μία νομική προστασία που προσφέρεται τώρα, για το συμφέρον του παιδιού στο μέλλον. Υποθέτοντας, ότι το παιδί θα γεννηθεί, ο νόμος προστατεύει τα συμφέροντά του²¹³.

Την ιδέα των συμφερόντων του εμβρύου επεξεργάζεται και η καθηγήτρια φιλοσοφίας Bonnie Steinbock, η οποία υποστηρίζει, ότι παρόλο που το έμβρυο δεν έχει συμφέροντα τώρα, τα μελλοντικά του συμφέροντα μπορεί να καταπατηθούν, κατά τη διάρκεια της κύησης. Εάν, όπως υποδεικνύει το επιχείρημα του Feinberg, το έμβρυο έχει ένα συμφέρον να γεννηθεί, αυτό συνεπάγεται την υποχρέωση της μη βλάβης του. Ως εκ τούτου, οποιαδήποτε συμπεριφορά της μητέρας, θέτει σε κίνδυνο την υγεία του εμβρύου πρέπει να αποφεύγεται. Παραδείγματα τέτοιας συμπεριφοράς μπορεί να είναι το κάπνισμα, η κατάποση αλκοόλ ή η χρήση ναρκωτικών ουσιών, κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης. Σύμφωνα με επιστημονικές μελέτες, το κάπνισμα στη διάρκεια της εγκυμοσύνης, συνδέεται με την εμφάνιση μαθησιακών δυσκολιών στο παιδί που επρόκειτο να γεννηθεί. Η κατανάλωση υψηλής ποσότητας αλκοόλ από

²¹² J. Feinberg, *ο.π.* σ. 62.

²¹³ Στο *ίδιο*, σ. 63-64.

την κυοφορούσα, είναι πιθανόν να προκαλέσει λευχαιμία, παραμόρφωση προσώπου, καθώς και νοητική στέρηση. Ενώ, η χρήση ουσιών στην πιο ακραία της μορφή, μπορεί να οδηγήσει ακόμα και σε εγκεφαλικές βλάβες. Οι παραπάνω καταστάσεις, θέτουν σε κίνδυνο την υγεία του εμβρύου και κατ' επέκταση του παιδιού που θα γεννηθεί, το οποίο υπό άλλες συνθήκες θα γεννιόταν υγιές. Συνεπώς, η μητέρα έχει την ηθική υποχρέωση να αποφεύγει οποιαδήποτε ενέργεια, είναι επικίνδυνη για την υγεία του αγέννητου παιδιού της²¹⁴.

²¹⁴ B.Steinbock, *Mother-Fetus Conflict*, σσ. 153-154.

Ε. Η ηθική αξία του εξωσωματικού εμβρύου

1. Εισαγωγικά

Το 1978 επετεύχθη η γέννηση του πρώτου νεογνού, της Louise Brown, με τη μέθοδο της εξωσωματικής γονιμοποίησης. Η επιτυχία αυτή, η οποία οφείλεται στους Robert Edwards και Patrick Steptoe, ήταν αποτέλεσμα πολλών ετών έρευνας σε πειραματικά έμβρυα, κανένα εκ των οποίων δεν επέζησε. Έκτοτε, η επιθυμία τεκνοποίησης ζευγαριών με προβλήματα υπογονιμότητας, καθώς και ενδείξεις γενετικώς μεταδιδόμενων παθήσεων, συνετέλεσε στην ανάγκη περαιτέρω έρευνας και εξέλιξης της εν λόγω διαδικασίας²¹⁵.

Τα τελευταία χρόνια, η μέθοδος της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής κατέστη προσφιλής σε πολλά ζευγάρια και χιλιάδες άνθρωποι σήμερα, οφείλουν την ύπαρξή τους σε αυτήν²¹⁶. Επειδή όμως, η πιθανότητα επίτευξης εγκυμοσύνης με τη μέθοδο εξωσωματικής γονιμοποίησης είναι αρκετά χαμηλή, απαιτείται η δημιουργία περισσότερων γονιμοποιημένων ωαρίων, ώστε σε περίπτωση αποτυχίας της πρώτης προσπάθειας, να δίνεται η δυνατότητα επανάληψής της²¹⁷. Τα δημιουργηθέντα γονιμοποιημένα ωάρια διατηρούνται σε συνθήκες υψηλής ψύξης για τυχόν μεταγενέστερη χρήση τους²¹⁸. Στην περίπτωση, κατά την οποία, επιτευχθεί η επιθυμητή εγκυμοσύνη, τα εναπομείναντα έμβρυα, σύμφωνα με την ισχύουσα Ελληνική Νομοθεσία, όπως προβλέπεται στο άρθρο 1459ΑΚ, δύνανται είτε να διατεθούν σε άλλα ζευγάρια που προσφεύγουν στην μέθοδο της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, είτε να χρησιμοποιηθούν για ερευνητικούς και θεραπευτικούς σκοπούς, είτε τέλος, να καταστραφούν. Σε κάθε περίπτωση όμως, μετά την παρέλευση πέντε ετών (με δυνατότητα παράτασης επιπλέον πέντε), τα κρυοσυντηρημένα γονιμοποιημένα ωάρια καταστρέφονται²¹⁹.

²¹⁵ P.Singer, *ο.π.* σσ. 123-124.

²¹⁶ Στο ίδιο.

²¹⁷ Ε.Σαρειδάκης, *ο.π.* σ. 109.

²¹⁸ P.Singer, *ο.π.* σσ. 123-124.

²¹⁹ **Α.Κ.:** άρθρο 1459: «Τα πρόσωπα που προσφεύγουν σε τεχνητή γονιμοποίηση αποφασίζουν με κοινή έγγραφη δήλωσή τους προς τον ιατρό ή τον υπεύθυνο του ιατρικού κέντρου, που γίνεται πριν από την έναρξη της σχετικής διαδικασίας, ότι οι κρυοσυντηρημένοι γαμέτες και τα κρυοσυντηρημένα γονιμοποιημένα ωάρια που δε θα τους χρειαστούν για να τεκνοποιήσουν: α) θα διατεθούν χωρίς αντάλλαγμα, κατά προτεραιότητα σε άλλα πρόσωπα, που θα επιλέξει ο ιατρός ή το ιατρικό κέντρο, β) θα χρησιμοποιηθούν χωρίς αντάλλαγμα για ερευνητικούς ή θεραπευτικούς σκοπούς, γ) θα καταστραφούν. Αν δεν υπάρχει κοινή δήλωση των ενδιαφερομένων προσώπων, οι γαμέτες και τα γονιμοποιημένα ωάρια διατηρούνται για χρονικό διάστημα πέντε ετών από τη λήψη ή τη δημιουργία τους και μετά την πάροδο του χρόνου αυτού είτε χρησιμοποιούνται για ερευνητικούς ή θεραπευτικούς

Είναι προφανές ότι, τόσο η δημιουργία πλεοναζόντων γονιμοποιημένων ωαρίων, όσο και ο πειραματισμός και η καταστροφή τους, εγείρουν ηθικά διλήμματα. Εν προκειμένω, τίθεται το ερώτημα της οντολογίας και της ηθικής υποστάσεως του εξωσωματικής δημιουργηθέντος γονιμοποιημένου ωαρίου²²⁰. Και περαιτέρω, εάν ανεξάρτητα από την ηθική υπόσταση του ζυγώτη, δύναται να αιτιολογηθεί ο πειραματισμός και η καταστροφή του, για θεραπευτικούς ή ερευνητικούς σκοπούς. Εάν θεωρηθεί ότι η έναρξη της ανθρώπινης ζωής εκκινεί από τη στιγμή της γονιμοποίησης, η καταστροφή εξωσωματικών εμβρύων συνιστά αφαίρεση ανθρώπινης ζωής, ενώ η χρήση τους για ερευνητικούς σκοπούς, προσβάλλει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, αφού την καθιστά μέσο επιδίωξης αλλότριων σκοπών. Αντίθετα, εάν θεωρηθεί ότι η ανθρώπινη ζωή ξεκινά μόνο μετά την εμφύτευση, δίχως την οποία το γονιμοποιημένο ωάριο είναι απλώς υλικό, χωρίς ανθρώπινη ατομικότητα, οι αντιδράσεις για την έρευνα καθίστανται ανίσχυρες²²¹.

2.Η έρευνα σε εξωσωματικά γονιμοποιημένα ωάρια

Στην Ελλάδα η έρευνα σε πλεονάζοντα γονιμοποιημένα ωάρια επιτρέπεται υπό προϋποθέσεις που ρυθμίζονται από το Ν. 3305/2005²²². Η διεξαγωγή πειραμάτων σε εξωσωματικά έμβρυα (in vitro) αρχικά, απέβλεπε στην γνώση της αναπαραγωγικής διαδικασίας και τη βελτίωση της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής. Ειδικότερα, η έρευνα στο προεμφυτευτικό στάδιο, θεωρείται σημαντική για τη διάγνωση και

σκοπούς είτε καταστρέφονται. Τα μη κρυοσυντηρημένα γονιμοποιημένα ωάρια καταστρέφονται μετά τη συμπλήρωση δεκατεσσάρων ημερών από τη γονιμοποίηση. Ο τυχόν ενδιάμεσος χρόνος κρυοσυντήρησής τους δεν υπολογίζεται».

²²⁰ T.Engelhardt, *ο.π.* σ. 312.

²²¹ Θεοδόσης Πελεγρίνης, *Ιατρική Ηθική*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2009, σσ. 70-72. Ε.Φραγκουδάκη, *ο.π.* σσ. 294-295. Π.Βούλτσος & Α.Χατζητόλιος *ο.π.*

²²² Νόμος 3305/2005, άρθρο 11: «1. Η έρευνα σε πλεονάζοντες ανθρώπινους γαμέτες, ζυγώτες και γονιμοποιημένα ωάρια που έχουν διατεθεί για το σκοπό αυτό, σύμφωνα με το άρθρο 1459ΑΚ. 2.Η εν λόγω έρευνα διενεργείται προκειμένου: α)αν διευρυνθούν οι γνώσεις για την ανθρώπινη αναπαραγωγή, β) να βελτιωθούν οι μέθοδοι διάγνωσης και θεραπείας της υπογονιμότητας (αντισύλληψης), γ) να εντοπισθούν τα αίτια των αποβολών και να αναπτυχθούν οι τρόποι αντιμετώπισής τους, δ)να αναπτυχθούν τεχνικές ελέγχου και θεραπείας των γενετικών νόσων και των συγγενών ανωμαλιών, ε)να μελετηθεί η βιολογία των εμβρυϊκών βλαστικών κυττάρων και οι πιθανές θεραπευτικές χρήσεις τους.» άρθρο 12 «1. Έρευνα είναι δυνατόν επίσης να διενεργηθεί σε ανθρώπινους γαμέτες, ζυγώτες και γονιμοποιημένα ωάρια που πρόκειται να χρησιμοποιηθούν για την επίτευξη εγκυμοσύνης σε πρόσωπα που υποβάλλονται σε Ιατρικώς Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή, όταν σκοπός της έρευνας είναι η απόκτηση σημαντικών γνώσεων, σχετικών με την επιτυχή εμφύτευση του γονιμοποιημένου ωαρίου και τη γέννηση υγιούς παιδιού».

θεραπεία της στειρότητας, την καλύτερη κατανόηση των αιτιών των φυσικών αποβολών, την ανακάλυψη νέων αντισυλληπτικών μεθόδων, καθώς και την εξέλιξη της τεχνικής της εξωσωματικής γονιμοποίησης, μέσω της οποίας δύνανται να προσδιοριστούν και να αποφευχθούν έγκαιρα χρωμοσωμικές ή γενετικές ανωμαλίες του εμβρύου, πριν από την εμφύτευσή του στη μήτρα²²³.

Τα τελευταία όμως χρόνια, η έρευνα μετατοπίστηκε σε εμβρυικά βλαστοκύτταρα. Τα εμβρυικά βλαστοκύτταρα απομονώνονται από αναπτυσσόμενα έμβρυα, τα οποία βρίσκονται στο στάδιο της βλαστοκύστης (από την 3^η -4^η ημέρα μετά τη γονιμοποίηση)²²⁴. Σε αυτό το στάδιο τα βλαστοκύτταρα χαρακτηρίζονται ολοδύναμα, δηλαδή έχουν την ικανότητα να αυτοπολλαπλασιάζονται και να διαφοροποιούνται σε κύτταρα διαφόρων ιστών και οργάνων ενός οργανισμού, συμπεριλαμβανομένων και ιστών που απαιτούνται για την υποστήριξη της ανάπτυξης του εμβρύου²²⁵. Η έρευνα σε βλαστοκύτταρα αναμένεται να αποδώσει υψηλής σημασίας οφέλη στην ιατρική επιστήμη²²⁶. Υπολογίζεται, ότι στο μέλλον, πολλά ανίατα νοσήματα που βασανίζουν την ανθρωπότητα θα τεθούν υπό έλεγχο. Νοσήματα όπως ο σακχαρώδης διαβήτης, καρδιαγγειακά νοσήματα, παθήσεις που προκαλούν ηπατική ανεπάρκεια, η νόσος Parkinson, το Alzheimer και πολλά άλλα εκφυλιστικά νοσήματα του ΚΝΣ, είναι πιθανό να αντιμετωπισθούν με τη χρήση εμβρυονικών κυττάρων²²⁷. Επιπλέον, υπάρχουν ενδείξεις ότι τα εμβρυικά κύτταρα, ιστοί και όργανα μπορούν να χρησιμοποιηθούν για θεραπεία, αποκατάσταση ή και μεταμόσχευση αντίστοιχων οργάνων σε ασθενείς. Μπορεί επίσης, να θεραπευτούν τραύματα νωτιαίου μυελού, η σκλήρυνση κατά πλάκας και ποικίλες μορφές αναιμίας²²⁸. Ενώ, περαιτέρω χρήσεις αφορούν σε δοκιμές και επεξεργασία νέων φαρμάκων για τον άνθρωπο (π.χ. φάρμακο για τον καρκίνο)²²⁹.

Εκ πρώτης όψεως, η έρευνα σε εξωσωματικώς δημιουργηθέντα γονιμοποιημένα ωάρια, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, με δεδομένο ότι υπόσχεται τη θεραπεία

²²³ Αρχ. Ν.Χατζηνικολάου, *ο.π.* σσ. 196-197. Ε.Σαρεϊδάκης, *ο.π.* σ. 89.

²²⁴ Ειρήνη Κυριακάκη, *Οι Βιοϊατρικοί Πειραματισμοί στον Άνθρωπο και στο Εξωσωματικό Έμβρυο, Η προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο πλαίσιο της βιοϊατρικής έρευνας*, στο: Δίκαιο & Βιοηθική, Νομική Βιβλιοθήκη, 2007, σσ. 92-93.

²²⁵ Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, *Εισήγηση για τη χρήση των βλαστοκυττάρων στη βιοϊατρική έρευνα και την κλινική ιατρική*, στο: http://www.bioethics.gr/images/pdf/GNOMES/recom_stem_cells_gr.pdf, σσ.1-2.

²²⁶ Π.Βούλτσος & Α.Χατζητόλιος *ο.π.*

²²⁷ Α.Αντσακλής, *ο.π.* σ. 532.

²²⁸ Αρχ. Ν.Χατζηνικολάου, *ο.π.* σσ. 196-197.

²²⁹ Ε.Σαρεϊδάκης, *ο.π.* σ. 89.

πολλών χρόνιων νοσημάτων που βασανίζουν την ανθρωπότητα. Ταυτόχρονα όμως, ο πειραματισμός και η καταστροφή μίας, έστω υπό τη στοιχειώδη της μορφή, ανθρώπινης ζωής, εγείρει ερωτήματα ηθικής φύσεως²³⁰. Είναι αξιοσημείωτο, ότι οι πειραματισμοί σε γονιμοποιημένα ωάρια, τουλάχιστον με τις παρούσες μεθόδους, δεν έχουν καμία θεραπευτική χρησιμότητα για τα ίδια, αφού, εξαιτίας της επεξεργασίας την οποία υπόκεινται, αυτά καταστρέφονται. Το γεγονός αυτό, καθιστά την έρευνα ηθικώς ανεπίτρεπτη για εκείνους που θεωρούν ότι η ανθρώπινη ζωή ξεκινά από τη σύλληψη. Εάν, το γονιμοποιημένο ωάριο είναι ένας άνθρωπος, σε ένα πρώιμο στάδιο της ανάπτυξής του, τότε η καταστροφή του ισοδυναμεί με ανθρωποκτονία. Εξ αυτού του λόγου, η ηθική αξιολόγηση της έρευνας σε εξωσωματικά έμβρυα, τίθεται σε συνάρτηση με τον ηθικό προβληματισμό της άμβλωσης²³¹.

Την συνάφεια της έρευνας με την αποδοχή της άμβλωσης επισημαίνει σε σχετική εισήγησή της το 2001, η Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής. Η πλειοψηφία των μελών της Επιτροπής, αναγνωρίζει ότι, παρότι η άμβλωση εγείρει ορισμένους ηθικούς προβληματισμούς, κατοχυρώνεται σε κάθε περίπτωση από το σύγχρονο δίκαιο. Εάν, λοιπόν, η απομόνωση βλαστοκυττάρων δεν εγείρει ηθικά διλήμματα διαφορετικής τάξης, δεν υπάρχει λόγος να αποκλειστεί εκ των προτέρων. Ωστόσο, ένα μέλος της επιτροπής ο Δ.Ρουπακιάς, αντιτίθεται στην τοποθέτηση αυτή, υποστηρίζοντας, ότι η αξία του προσώπου υπάρχει από τη στιγμή της δημιουργίας του γονιμοποιημένου ωαρίου. Κατά την άποψή του, η απομόνωση βλαστοκυττάρων δεν γίνεται δεκτή, αλλά και η ίδια η άμβλωση είναι ηθικώς διαβλητή²³².

Παρά τη συσχέτιση μεταξύ άμβλωσης και έρευνας σε εξωσωματικό έμβρυο, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι οι δύο αυτές καταστάσεις παρουσιάζουν ορισμένες διαφορές: πρώτον, τα εμβρυϊκά βλαστοκύτταρα, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, προέρχονται από τα προεμφυτευμένα εξωσωματικά έμβρυα που δημιουργούνται με τη διαδικασία της εξωσωματικής γονιμοποίησης²³³. Προκειμένου να αρχίσει να αναπτύσσεται το εξωσωματικό έμβρυο, απαιτείται η εμφύτευσή του στην μήτρα, χωρίς την οποία, το γονιμοποιημένο ωάριο είναι απλώς δυνάμει βιώσιμο²³⁴. Ως εκ τούτου, η καταστροφή των εξωσωματικών εμβρύων είναι διαφορετική από την

²³⁰ Ε.Φραγκουδάκη, *ο.π.* σσ. 294-295. Π.Βούλτσος & Α.Χατζητόλιος, *ο.π.*

²³¹ B.Steinbock, *Life before birth-The Moral and Legal status of Embryos and Fetuses*, σ. 268.

²³² Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, *Εισήγηση για τη χρήση των βλαστοκυττάρων στη βιοϊατρική έρευνα και την κλινική ιατρική*, στο: http://www.bioethics.gr/images/pdf/GNOMES/recom_stem_cells_gr.pdf.

²³³ B.Steinbock, *ο.π.* σ. 268.

²³⁴ Ε.Κυριακάκη, *ο.π.* σ. 93.

διακοπή ενός ήδη αναπτυσσόμενου εμβρύου που βρίσκεται εντός του μητρικού σώματος. Δεύτερον, τα εξωσωματικά έμβρυα είναι μορφολογικά και νευρολογικά, πολύ διαφορετικά από το έμβρυο που βρίσκεται εντός του σώματος της κυοφορούσας. Στο στάδιο της βλαστοκύστης, το νευρολογικό σύστημα του εμβρύου δεν έχει ακόμη διαμορφωθεί και έτσι δεν υπάρχει πιθανότητα αισθήσεων, επίγνωσης ή κανενός είδους συναισθημάτων. Επιπλέον, σε αυτό το σημείο, το έμβρυο δεν έχει ακόμη αποκτήσει ανθρώπινα όργανα, όπως η καρδιά ή ο εγκέφαλος²³⁵.

3.Το ηθικό καθεστώς του εξωσωματικού γονιμοποιημένου ωαρίου

Η διερεύνηση του ηθικώς επιτρεπτού της δημιουργίας και της χρήσης εξωσωματικών γονιμοποιημένων ωαρίων για ερευνητικούς σκοπούς, εξαρτάται από τη θέση που υιοθετεί κανείς, σχετικά με το χαρακτηρισμό του ζυγώτη ως υποκείμενο ηθικών δικαιωμάτων²³⁶. Επί του προκειμένου, υποστηρίζονται τρεις διαφορετικές απόψεις, οι οποίες ωστόσο, δεν είναι αυστηρά διαχωρισμένες. Η πρώτη θέση υποστηρίζει, ότι το γονιμοποιημένο ωάριο είναι φορέας ηθικών δικαιωμάτων και ως εκ τούτου, απαιτείται ο σεβασμός και η προστασία της ζωής του. Η δεύτερη θέση, υποστηρίζει ότι το γονιμοποιημένο ωάριο δεν διαφέρει σε τίποτα από ένα απλό κύτταρο του ανθρώπινου οργανισμού και έτσι, η έρευνα κρίνεται ηθικώς αποδεκτή. Και τέλος, η τρίτη, μία ενδιάμεση μεταξύ των δυο προηγούμενων τοποθετήσεων, υποστηρίζει ότι το γονιμοποιημένο ωάριο αξίζει αυξημένου σεβασμού λόγω της δυνατότητάς του να εξελιχθεί σε ένα πρόσωπο, ωστόσο ο σεβασμός αυτός δεν απορρέει από τα δικαιώματά του, αφού το εξωσωματικό έμβρυο, δεν συνιστά ένα ηθικό πρόσωπο²³⁷. Ειδικότερα:

3.1.Η αποδοχή των δικαιωμάτων του γονιμοποιημένου ωαρίου

Σύμφωνα με την άποψη των συντηρητικών μελετητών, κάθε μέλος του ανθρώπινου είδους διαθέτει πλήρη ηθική υπόσταση και ηθικά δικαιώματα. Οι ίδιοι,

²³⁵ B.Steinbock, *ο.π.* σ. 268.

²³⁶ Ε.Κυριακάκη, *ο.π.* σ. 93.

²³⁷ Tom Beauchamp & Leroy Walters (ed), *Contemporary Issues in Bioethics*, 6th edition, Thomson Wadsworth, σ. 571.

όπως και στην περίπτωση της φυσιολογικής αναπαραγωγικής διαδικασίας, υποστηρίζουν, ότι η ανθρώπινη ζωή ξεκινά από τη στιγμή της γονιμοποίησης. Η άποψη αυτή, στηρίζεται στο συλλογισμό ότι κατά τη στιγμή της σύλληψης, το γονιμοποιημένο ωάριο προσλαμβάνει το απαραίτητο ανθρώπινο γενετικό υλικό, που επαρκεί για την περαιτέρω ανάπτυξη ενός νέου και γενετικά μοναδικού ανθρώπινου όντος. Με βάση την αρχή αυτή, είναι σαφές, ότι και το εξωσωματικώς δημιουργηθέν γονιμοποιημένο ωάριο, κατέχει το αναγκαίο γενετικό υλικό για την θεώρησή του ως ανθρώπινο όν. Εάν λοιπόν, όλοι οι ανθρώπινοι οργανισμοί, ακριβώς επειδή ανήκουν στο ανθρώπινο είδος, έχουν πλήρη ηθική αξία και δικαιώματα, τότε και το γονιμοποιημένο ωάριο, πρέπει να έχει αντίστοιχα, ηθικά δικαιώματα²³⁸.

Την άποψη αυτή αναλύει ο καθηγητής φιλοσοφίας και βιοηθικής Patrick Lee, σύμφωνα με τον οποίο, κάθε έλλογο όν είναι υποκείμενο ηθικών δικαιωμάτων. Κατά την άποψή του, κάθε άνθρωπος και ειδικότερα κάθε ανθρώπινος οργανισμός είναι εκ φύσεως έλλογο όν, ανεξάρτητα από το βαθμό στον οποίο δύναται να πράττει ορθολογικά ή αν απαιτούνται ορισμένοι μήνες, έως ότου καταστεί εφικτή η άσκηση της εν λόγω ικανότητας. Υπό αυτή τη λογική, ένας άνθρωπος ο οποίος βρίσκεται σε κώμα αποτελεί φορέα ηθικών δικαιωμάτων, παρότι δεν δύναται, υπό τις παρούσες συνθήκες, να ασκήσει τις βασικές έμφυτες ικανότητές του ως έλλογο όν. Κατά ανάλογο τρόπο, ένα ανθρώπινο έμβρυο αποτελεί φορέα ηθικών δικαιωμάτων, με την μόνη προϋπόθεση, ότι απαιτούνται ορισμένοι μήνες, έως ότου μπορέσει να εκτελέσει τις βασικές ανθρώπινες ικανότητές του²³⁹.

Όπως ο ίδιος αναφέρει, η δημιουργία ενός νέου ανθρώπου ταυτίζεται με τη στιγμή της γονιμοποίησης, είτε αυτή συμβαίνει με τη φυσική διαδικασία αναπαραγωγής, είτε με την εξωσωματική. Όμως, σε αντίθεση με την φυσιολογική αναπαραγωγή, στην εξωσωματική γονιμοποίηση η σύλληψη είναι μία περίπλοκη διαδικασία που διαρκεί πολλές ώρες. Στην προκειμένη περίπτωση, λοιπόν, η σύλληψη αναφέρεται στη στιγμή κατά την οποία ένα ανθρώπινο σπέρμα εντάσσεται σε ένα ανθρώπινο ωάριο. Από την ένωση αυτή, παράγεται ένας νέος οργανισμός, του οποίου η γενετική κατάσταση και η συνολική οργάνωση είναι τέτοια, ώστε υπό τις κατάλληλες συνθήκες περιβάλλοντος και διατροφής να εξελιχθεί σε ένα πλήρη

²³⁸ B.Steinbock, ο.π. σ. 269.

²³⁹ Patrick Lee, *Distinguishing Embryos from Non-Embryos*, στο: Antoine Suarez & Joachim Huarte (ed), *Is this Cell a Human Being-Exploring the Status Of Embryos, Stem Cells and Human-Animal Hybrids*, Springer, London-New York 2011, σ. 78.

ανθρώπινο οργανισμό²⁴⁰.

Οι υποστηρικτές της άποψης αυτής, αντιτίθενται στις έρευνες που υποβάλλονται τα γονιμοποιημένα ωάρια, εφόσον αυτές δεν αποσκοπούν στην βελτίωση της δικής τους υγείας. Κατά την άποψή τους, κάθε μορφής έρευνα που βλάπτει το ζυγώτη ή οδηγεί στην καταστροφή του, ισοδυναμεί με την θανάτωση ενός ανθρώπου. Τούτο, δεν δύναται να αιτιολογηθεί ηθικά, ακόμη και με το επιχείρημα ότι η έρευνα μπορεί να αποδώσει οφέλη για την θεραπεία της υγείας πολλών ανθρώπων²⁴¹.

Με την άποψη αυτή συντάσσεται και η Ορθόδοξη Χριστιανική Θεολογία. Κατά τη χριστιανική θεώρηση, η ανθρώπινη ζωή αξίζει σεβασμού και προστασίας από την πρώτη στιγμή της γονιμοποίησης, είτε αυτό συμβαίνει με τη φυσική διαδικασία, είτε με την εξωσωματική²⁴². Για την Εκκλησία, κάθε άνθρωπος και συνεπώς κάθε έμβρυο έχει τη μοναδικότητα του προσώπου και την ιερότητα της ανεπανάληπτης εικόνας του Θεού²⁴³. Το γονιμοποιημένο ωάριο είναι ένας άνθρωπος σε ένα πρώιμο στάδιο της ζωής του, παρά το γεγονός ότι δεν διαθέτει ακόμη αυτονομία, λογικότητα ή αυτοσυνειδησία²⁴⁴. Επομένως, κάθε μορφής ενέργεια που βλάπτει το έμβρυο ή το καθιστά αντικείμενο έρευνας προς ωφέλεια τρίτων, θεωρούνται πράξεις ηθικώς απορριπτέες²⁴⁵. Όπως αναφέρει ο Αρχιμανδρίτης Νικόλαος Χατζηνικολάου, το δικαίωμα στη ζωή του εμβρύου είναι ανώτερο από την προστασία της ζωής ενός ανθρώπου από τη φυσιολογική φθορά²⁴⁶.

Ωστόσο, παρά τον ισχυρό αντίλογο των υποστηρικτών του εμβρύου, πολλοί μελετητές της βιοηθικής, αντικρούουν την άποψη ότι η έρευνα σε βλαστοκύστες, αποτελεί καταστροφή μίας εν δυνάμει ανθρώπινης οντότητας, με το επιχείρημα ότι η έρευνα θα αποδώσει οφέλη για τη βελτίωση της υγείας πολλών ασθενών²⁴⁷. Έτσι, τίθεται εύλογα το ερώτημα, εάν όπως υποδεικνύει το παραπάνω επιχείρημα, το έμβρυο αποτελεί φορέα ηθικών δικαιωμάτων, μπορεί να αιτιολογηθεί η χρήση του ή

²⁴⁰ P. Lee, *ο.π.* σ. 78.

²⁴¹ R.Green, *ο.π.* (υποσ.58) σ. 78. T.Beauchamp & L.Walters, *ο.π.* σ. 571.

²⁴² Α.Νικολαΐδης, *ο.π.* (υποσ.138).

²⁴³ Ν.Κόϊος, *ο.π.* σ.98.

²⁴⁴ Α.Νικολαΐδης, *ο.π.*

²⁴⁵ T.Engelhardt, *ο.π.* σ 356. Βασίλειος Φαναράς, *Η βιοϊατρική στα όρια της ανθρώπινης ύπαρξης και άλλα μελετήματα*, Συλλογή Δημοσιευμάτων, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 305.

²⁴⁶ Αρχ. Ν.Χατζηνικολάου, *ο.π.* σ. 209.

²⁴⁷ Α.Αντσακλής, *ο.π.* σσ. 533-534.

η καταστροφή του, προς την εξυπηρέτηση ανώτερων σκοπών ή χάριν της υγείας άλλων ανθρώπων²⁴⁸.

Η ερώτηση αυτή αναγκαία καταλήγει στην κατηγορική προστακτική του Καντ. Ο Καντ αναφέρει, ότι κάθε άνθρωπος και γενικά κάθε έλλογο όν υπάρχει ως αυτοσκοπός και δεν δύναται να χρησιμοποιηθεί ως μέσο. «Πράττε έτσι ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα, τόσο στο πρόσωπό σου, όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ανθρώπου, πάντα ταυτόχρονα ως σκοπό και ποτέ μόνο ως μέσο»²⁴⁹. Εάν λοιπόν, θεωρηθεί ότι η καντιανή προστακτική μπορεί να εφαρμοστεί στην περίπτωση του γονιμοποιημένου ωαρίου, τότε η χρήση του στην έρευνα, με απώτερο σκοπό την ωφέλεια τρίτων, συνιστά προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και άρα παραβιάζει την αρχή του Καντ²⁵⁰. Εντούτοις, ο ίδιος ο Καντ δεν κάνει κάποια αναφορά σχετικά με το έμβryo και εάν αυτό μπορεί να νοηθεί ως ηθικό πρόσωπο, δηλαδή αυτοσκοπός. Έτσι, ορισμένοι μελετητές ισχυρίζονται ότι το έμβryo δεν είναι σκοπός καθεαυτός βάσει της κατηγορικής προστακτικής²⁵¹, ενώ άλλοι θεωρούν ότι εξαιτίας της ανθρώπινης φύσης του, το έμβryo είναι αυτοσκοπός. Είναι ενδεχόμενο δηλαδή, ο Καντ να υιοθετούσε τη δυνάμει εκδοχή του εμβρύου²⁵².

Επειδή όμως, παραμένει αμφιλεγόμενο το κατά πόσον το εξωσωματικό γονιμοποιημένο ωάριο αποτελεί φορέα ηθικών δικαιωμάτων, αξίζει να σημειωθεί η άποψη του Lee Patrick, ο οποίος τονίζει ότι εάν υπάρχει εύλογη αμφιβολία σχετικά με την ηθική κατάσταση μίας οντότητας, και παρά ταύτα επιλέξουμε να το σκοτώσουμε, δηλαδή επιλέξουμε να σκοτώσουμε μία οντότητα, η οποία μπορεί και να είναι ηθικό πρόσωπο, στην πραγματικότητα αυτό συνεπάγεται ότι συναινούμε να σκοτώσουμε αυτό που μπορεί και να είναι άνθρωπος. Με άλλα λόγια, αν κάποιος επιλέξει να σκοτώσει αυτό που μπορεί να είναι ανθρώπινο πρόσωπο, τότε συναινεί στη δολοφονία ενός ανθρώπου. Επομένως, εάν υπάρχει μία εύλογη αμφιβολία αν μία οντότητα είναι ή δεν είναι πρόσωπο, τότε είμαστε ηθικά υποχρεωμένοι να το αντιμετωπίσουμε ως ανθρώπινο πρόσωπο²⁵³.

²⁴⁸ Ε.Σαρειδάκης, *ο.π.* σ.94.

²⁴⁹ Immanuel Kant, *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, (μτφ Γιάννης Τζαβάρας), Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1984, σσ. 80-81.

²⁵⁰ R.Green, *ο.π.* σ. 79.

²⁵¹ Steinbock Bonnie, *Moral Status, Moral Value, and Human Embryos: Implication for Stem Cell Research*, στο: Bonnie Steinbock (επιμ), *The Oxford Handbook of Bioethics*, Oxford University Press, 2007, σ. 437.

²⁵² Ε.Σαρειδάκης, *ο.π.* σσ. 90-91.

²⁵³ P.Lee, *Distinguishing Embryos from Non-Embryos*, σ. 94.

Ορισμένοι μελετητές, προκειμένου να συμβιβάσουν την εν λόγω σύγκρουση, προτείνουν να χρησιμοποιούνται προς πειραματισμό, μόνο οι ζυγώτες που δεν επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν ποτέ από τους ίδιους τους γονείς²⁵⁴. Προς διευκρίνιση τούτου, αξίζει να σημειωθεί ότι τα εξωσωματικά γονιμοποιημένα ωάρια διακρίνονται σε τρεις βασικές κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν έμβρυα, τα οποία χρησιμοποιούνται αποκλειστικά για ερευνητικούς σκοπούς, (δωρεά γαμετών). Στη δεύτερη, ανήκουν τα λεγόμενα εφεδρικά ή πλεονάζοντα έμβρυα, τα οποία δημιουργήθηκαν με σκοπό να εμφυτευθούν, αλλά λόγω της επιτυχίας της πρώτης προσπάθειας, διατηρούνται στην κατάψυξη για ενδεχόμενη μελλοντική χρήση. Και τέλος, τα έμβρυα τα οποία δημιουργήθηκαν με σκοπό να εμφυτευθούν, ωστόσο απορρίφθηκαν κατόπιν διάγνωσης γενετικών ανωμαλιών ή επειδή έληξε το επιτρεπόμενο χρονικό διάστημα της συντήρησής τους²⁵⁵. Συνεπώς, πρόκειται για ζυγώτες, οι οποίοι σε κάθε περίπτωση, θα καταστραφούν²⁵⁶. Εξ αυτών, ο Robert Edwards προτείνει να χρησιμοποιούνται στην έρευνα μόνο εκείνα, τα οποία έχουν απορριφθεί και δεν επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν από τους γονείς για εμφύτευση²⁵⁷. Εφόσον, αυτά ούτως ή άλλως θα καταστραφούν, η έρευνα δεν ζημιώνει περαιτέρω το ίδιο το έμβρυο, ενώ παράλληλα ενδέχεται να αποδώσει οφέλη στην ανθρώπινη κοινότητα.

Στην θέση αυτή αντιτίθεται ο Carol Tauer, σημειώνοντας ότι εάν το πρώιμο έμβρυο είναι ηθικά ισοδύναμο με οποιοδήποτε άλλο ανθρώπινο όν, η εγκατάλειψη και ο επικείμενος θάνατός του, δεν αιτιολογεί την έρευνα σε αυτό. Όπως ο ίδιος τονίζει, οι ευάλωτες ομάδες, όπως οι καταδικασθέντες κρατούμενοι ή οι ασθενείς σε τελικό στάδιο, δεν θεωρούνται συνήθως, ερευνητικά αντικείμενα. Συχνά μάλιστα, τους παρέχεται επιπρόσθετη προστασία και φροντίδα. Εάν λοιπόν, τα γονιμοποιημένα ωάρια είναι ηθικά ισοδύναμα αυτών των ατόμων, δεν φαίνεται λογικό να αντιμετωπίζονται διαφορετικά από εκείνους. Αντίθετα, θα πρέπει να τους παρασχεθεί ειδική προστασία, εξασφαλίζοντας με κάθε δυνατό τρόπο την υιοθεσία και την

²⁵⁴ R.Green, *ο.π.* σ. 78.

²⁵⁵ Στην Ελληνική Νομοθεσία ο χρόνος κρυοσυντήρησης των γονιμοποιημένων ωαρίων προβλέπεται από το άρθρο 7 π. 3 του Νόμου 3305/2005, περίπτωση γ', ο οποίος ορίζει ως όριο κρυοσυντήρησης τα πέντε (5) έτη, με δυνατότητα παράτασης επιπλέον πέντε (5) ετών, κατόπιν αιτήσεως των γονέων προς την Τράπεζα Κρυοσυντήρησης. Ενώ, στην παράγραφο 4 του ίδιου άρθρου αναφέρεται ότι μετά την πάροδο του επιτρεπόμενου χρονικού ορίου, οι ζυγώτες και τα γονιμοποιημένα ωάρια είτε διατίθενται για ερευνητικούς και θεραπευτικούς σκοπούς, είτε καταστρέφονται.

²⁵⁶ J.Harris, *Embryos and hedgehogs: on the moral status of the embryo*, σσ.62-64. Αρχ.Ν.Χατζηνικολάου, *ο.π.* σσ. 197-198. Ε.Σαρειδάκης, *ο.π.* σσ. 92-93.

²⁵⁷ J.Harris, *ο.π.* σ. 62-64.

εξέλιξή τους και να απαγορεύεται η χρήση τους στην έρευνα, που οδηγεί στην καταστροφή τους²⁵⁸.

3.2. Η αμφισβήτηση των δικαιωμάτων του γονιμοποιημένου ωαρίου

Στην παραπάνω τοποθέτηση αντιτίθενται ορισμένοι μελετητές, υποστηρίζοντας, ότι ακόμα κι αν γίνει δεκτό το κριτήριο της γενετικής ταυτότητας, δεν είναι ξεκάθαρο εάν το γονιμοποιημένο ωάριο, σε αυτό το στάδιο, μπορεί να θεωρηθεί ένας ανθρώπινος οργανισμός και πολύ περισσότερο, εάν αυτό αποτελεί φορέα ηθικών δικαιωμάτων²⁵⁹. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Hans Schauler: είναι αλήθεια ότι ένας άνθρωπος μπορεί να προέρχεται από μία τέτοια βλαστοκύστη. Ωστόσο, αυτό το έμβρυο, στο πρώιμο αυτό στάδιο της ανάπτυξής του, είναι μία κυτταρική μπάλα, τόσο μικρή όσο η άκρη της βελόνας. Δεν παρουσιάζει καμία ομοιότητα με έναν άνθρωπο. Επιπλέον, για την περαιτέρω ανάπτυξή του, απαιτείται η εμφύτευση στη μήτρα της γυναίκας. Εάν αυτό δεν συμβεί, η βλαστοκύστη, πεθαίνει σε μερικές ημέρες²⁶⁰.

Ο Peter Singer, ένας εκ των υποστηρικτών της θεωρίας του προσώπου, υποστηρίζει, ότι ακόμα κι αν αναγνωρίσουμε ότι η ανθρώπινη ζωή ξεκινάει από τη σύλληψη, αυτό δεν αιτιολογεί το συμπέρασμα, ότι είναι λάθος να καταστρέψουμε το έμβρυο, διότι το δικαίωμα στη ζωή δεν βασίζεται στην ιδιότητα του ανθρώπινου είδους²⁶¹. Υπενθυμίζεται, ότι κατά τον Singer, τα ηθικά δικαιώματα αποδίδονται μόνο σε ηθικά πρόσωπα και συγκεκριμένα σε πρόσωπα, τα οποία διαθέτουν ορισμένα χαρακτηριστικά και όχι απλώς σε ανθρώπινα όντα²⁶². Εάν λοιπόν, το έμβρυο εντός του σώματος της γυναίκας (in vivo) δεν συνιστά πρόσωπο, τότε είναι προφανές ότι και το εξωσωματικό γονιμοποιημένο ωάριο, δεν είναι ηθικό πρόσωπο. Επιπλέον, όπως ήδη έγινε γνωστό, είναι αμφίβολο εάν το πρώιμο έμβρυο είναι ένα μοναδικό

²⁵⁸ R.Green, *ο.π.* σ. 78.

²⁵⁹ B.Steinbock, *ο.π.* σσ. 269-270.

²⁶⁰ Joachim Huarte & Antoine Suarez, *Embryos Grown in Culture Deserve the Same Moral Status as Embryos After Implantation*, στο: Antoine Suarez & Joachim Huarte (ed), *Is this Cell a Human Being- Exploring the Status Of Embryos, Stem Cells and Human-Animal Hybrids*, Springer, London-New York 2011, σ. 57.

²⁶¹ P.Singer, *ο.π.* σ. 145.

²⁶² Σύμφωνα με τον Singer, τα απαραίτητα χαρακτηριστικά που πρέπει να κατέχει ένα όν προκειμένου να αναγνωριστεί ως πρόσωπο είναι: η λογική, η αυτοσυνειδησία, η επίγνωση της ταυτότητάς του, η ικανότητα αντίληψης του παρελθόντος, συναίσθηση του παρόντος και προσδοκίες για το μέλλον. Βλ. σελ. 50-51.

άτομο. Το γονιμοποιημένο ωάριο, έως την δέκατη τέταρτη ημέρα από τη γονιμοποίηση, μπορεί να χωριστεί και να δημιουργήσει περισσότερα από ένα γενετικά ταυτόσημα άτομα (δίδυμα-τρίδυμα). Ως εκ τούτου, δεν μπορεί να εξακριβωθεί ο αριθμός των ατόμων που τελικώς θα προκύψουν. Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη, ότι το έμβρυο σε αυτό το στάδιο είναι κυρίως, ένα σύμπλεγμα κυττάρων, με άγνωστο αριθμό ατόμων που θα αναπτυχθούν στη συνέχεια, το επιχείρημα ότι καταστρέφοντάς το θα χαθεί μία ανθρώπινη ζωή δεν ευσταθεί²⁶³.

Το επιχείρημα ότι το έμβρυο είναι ένα εν δυνάμει πρόσωπο αντιμετωπίζει επίσης δυσκολίες, εάν εφαρμοστεί στην περίπτωση του εξωσωματικού εμβρύου. Στη φυσιολογική διαδικασία αναπαραγωγής, το έμβρυο, τουλάχιστον μετά την εμφύτευση έχει πολλές πιθανότητες να εξελιχθεί σε ένα πρόσωπο. Αντίθετα, στην περίπτωση της εξωσωματικής αναπαραγωγικής διαδικασίας, η σύλληψη γίνεται σε ένα εργαστήριο, όπου το έμβρυο παραμένει για μερικές ημέρες σε ένα δοκιμαστικό πιάτο. Εάν αυτό φαίνεται να εξελίσσεται φυσιολογικά, είτε θα μεταφερθεί στη μήτρα, είτε θα καταψυχθεί για μεταγενέστερη χρήση. Ακόμη όμως και μετά τη μεταφορά του στην μήτρα, είναι πολύ πιθανό να μην επιτευχθεί εγκυμοσύνη. Επομένως, η διαδικασία της εξωσωματικής γονιμοποίησης οδηγεί στην δημιουργία εμβρύων, που δεν μπορούν να εξελιχθούν σε ένα άτομο, εκτός κι αν υπάρχει μία σκόπιμη ανθρώπινη ενέργεια (εμφύτευση στη μήτρα), αλλά ακόμα και τότε, η πιθανότητα να εξελιχθεί σε ένα άτομο, δεν είναι βέβαιη²⁶⁴. Με βάση τον συλλογισμό αυτό, ο Singer καταλήγει, ότι το εξωσωματικό γονιμοποιημένο ωάριο δεν είναι ένας ανθρώπινος οργανισμός, η καταστροφή του δεν αφαιρεί μία ανθρώπινη ζωή και ως εκ τούτου, δεν υπάρχει λόγος να περιορίζεται ο πειραματισμός του²⁶⁵.

Την ίδια θέση υιοθετεί και ο John Harris, ο οποίος ισχυρίζεται ότι η ηθική υπόσταση του ανθρώπινου εμβρύου δεν μπορεί να βασιστεί σε αυτό που μπορεί να γίνει, αλλά σε αυτό που είναι τώρα. Κατά την άποψή του, η ηθική υπόσταση του εμβρύου εξαρτάται από την κατοχή ορισμένων χαρακτηριστικών που καθιστούν και τα ενήλικα άτομα, ηθικά σημαντικότερα από άλλα έμβια όντα, (π.χ. πρόβατα). Το έμβρυο σε κανένα στάδιο, έως τουλάχιστον την δέκατη όγδοη εβδομάδα, δεν παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά αυτά²⁶⁶. Την δέκατη όγδοη εβδομάδα το αγέννητο

²⁶³ P.Singer, *ο.π.* σσ. 145-146.

²⁶⁴ Στο *ίδιο*, σσ. 146-150.

²⁶⁵ Στο *ίδιο*, σσ. 145-146.

²⁶⁶ J.Harris, *ο.π.* (υποσ.254) σσ. 63-64.

παιδί είναι ένας πλήρως σχηματισμένος, μοναδικός άνθρωπος. Σε αυτό το στάδιο, ανταποκρίνεται στο φως, στην ζεστασιά, στην αφή, τον ήχο, τον πόνο και μπορεί να αναγνωρίζει την φωνή της μητέρας του. Τα χαρακτηριστικά αυτά διαθέτουν τα περισσότερα ενήλικα μέλη, πολλών ειδών όντων που κατοικούν στην γη. Η μόνη διαφορά που καθιστά το έμβρυο ηθικά σημαντικότερο από τα υπόλοιπα όντα είναι ότι το έμβρυο ανήκει στο ανθρώπινο είδος και άρα έχει την δυνατότητα να εξελιχθεί σε έναν άνθρωπο²⁶⁷. Αυτή η οντότητα μπορεί να είναι ένα εν δυνάμει πρόσωπο. Αλλά, όπως σημειώθηκε ανωτέρω, η ηθική υπόσταση μίας οντότητας δεν μπορεί να βασιστεί σε αυτό που μπορεί να γίνει, αλλά σε αυτό που είναι τώρα. Κατά συνέπεια, μόνο προς το τέλος του τρίτου τριμήνου κύησης, ο αναπτυσσόμενος άνθρωπος αποκτά εκείνα τα χαρακτηριστικά που το καθιστούν ηθικά συγκρίσιμο με εκείνα των ενήλικων προσώπων²⁶⁸.

Κατόπιν του συλλογισμού τούτου, ο John Harris συμπεραίνει, ότι η έρευνα σε εξωσωματικά έμβρυα μπορεί να επιτραπεί για τους ίδιους λόγους που επιτρέπεται και η άμβλωση. Όπως ο ίδιος σημειώνει, εάν μία κοινωνία, εκτιμά ότι η διακοπή της κύησης επιτρέπεται για την προστασία της υγείας των μελών της (κυοφορούσα), για τον ίδιο λόγο θα έπρεπε να επιτρέψει και την έρευνα σε εξωσωματικά έμβρυα. Δεν υπάρχει καμία ένδειξη, ότι το έμβρυο, έχει ηθική κατάσταση συγκρίσιμη με εκείνη των ενηλίκων ατόμων σε κανένα στάδιο, είτε αυτό βρίσκεται εντός της μήτρας, είτε εκτός. Οι αλλαγές που συμβαίνουν στο αναπτυσσόμενο έμβρυο, ενώ είναι πραγματικές και συναρπαστικές, δεν δημιουργούν ηθικές διαφορές. Σε καμία φάση, το έμβρυο δεν γίνεται ένα πλάσμα που έχει ικανότητες ή χαρακτηριστικά, κατά ηθικά σημαντικότερο τρόπο από άλλα ζώα ή θηλαστικά. Διαφέρει μόνο από αυτά, επειδή έχει τη δυνατότητα να γίνει ένας άνθρωπος. Αλλά, με την έννοια αυτή, δεν διαφέρει και από ένα ωάριο. Εάν λάβει κανείς υπόψη, ότι η έρευνα σε βλαστοκύστες, μπορεί να αποδώσει οφέλη για την βελτίωση της ποιότητας ζωής πολλών ανθρώπων, θα ήταν εξαιρετικά λάθος να το αποτρέψουμε, απαγορεύοντας την έρευνα²⁶⁹.

²⁶⁷ J.Harris, *ο.π.* σ. 55.

²⁶⁸ Στο *ίδιο*, σσ. 63-64.

²⁶⁹ Στο *ίδιο*.

3.3. Το ενδιάμεσο ηθικό καθεστώς

Η πιο διαδομένη αντίληψη σχετικά με την ηθική υπόσταση του εξωσωματικού γονιμοποιημένου ωαρίου, είναι μία ενδιάμεση μεταξύ των δύο προηγούμενων τοποθετήσεων. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, το εξωσωματικό έμβρυο αξίζει ιδιαίτερου σεβασμού, λόγω της ικανότητάς του να εξελιχθεί σε έναν άνθρωπο, ωστόσο ο σεβασμός αυτός δεν είναι όμοιος με εκείνο που αρμόζει σε ένα ηθικό πρόσωπο, αφού ο ζυγώτης δεν θεωρείται ακόμη πρόσωπο. Παράλληλα όμως, δεν μπορεί να νοηθεί ούτε ως απλό υλικό. Συνεπώς, αξίζει ένα είδος σεβασμού ως μία αναπτυσσομένη ανθρώπινη ζωή²⁷⁰. Όπως ο καθηγητής του Harvard Michael Santel αναφέρει: «είναι λάθος να ισχυριζόμαστε ότι ο σεβασμός είναι όλα ή τίποτα, ενεργός ή ανενεργός. Ο σεβασμός μπορεί να έχει βαθμούς, ανάλογα με το είδος της οντότητας που τίθεται υπό συζήτηση»²⁷¹.

Με βάση τον παραπάνω συλλογισμό, πολλοί μελετητές στρέφονται στην ιδέα της ηθικής αξίας, υποστηρίζοντας ότι ενώ τα εξωσωματικά έμβρυα δεν είναι ανθρώπινοι οργανισμοί με την τεχνική έννοια, συγκεντρώνουν σταδιακά τα ανθρώπινα δικαιώματα καθώς αναπτύσσονται²⁷². Επί του προκειμένου, η Bonnie Steinbock επισημαίνει τη διάκριση μεταξύ της ηθικής υποστάσεως (moral status) και της ηθικής αξίας (moral value). Όπως η ίδια διευκρινίζει, η ηθική υπόσταση αποδίδεται σε όντα, τα οποία έχουν συμφέροντα για την προσωπική τους ευημερία. Αντίθετα, η ηθική αξία αναφέρεται σε όντα (π.χ. ζώα) που δεν έχουν συμφέροντα, υπάρχουν ωστόσο, ηθικοί λόγοι που υποδεικνύουν την υποχρέωση του σεβασμού της ύπαρξής τους και της αντιμετώπισής τους με συγκεκριμένο τρόπο²⁷³. Οι λόγοι, αναφέρει, που υποχρεώνουν την ηθική κοινότητα να σεβαστεί τα ηθικά πρόσωπα, είναι διαφορετικοί από εκείνους για τους οποίους σέβεται τα μη αισθανόμενα όντα²⁷⁴.

Για παράδειγμα, αποτελεί κοινή αντίληψη ότι πρέπει να επιδεικνύεται σεβασμός σε νεκρά σώματα ή λείψανα. Ο λόγος για τον οποίο σεβόμαστε έναν νεκρό είναι διότι ήταν κάποτε ένα ανθρώπινο όν με δικαιώματα. Ενώ επιπλέον σεβόμαστε και το

²⁷⁰ T.Beauchamp Tom & L.Walters, *ο.π.* σ.571.

²⁷¹ B.Steinbock, *Life before birth-The Moral and Legal status of Embryos and Fetuses*, σ. 271.

²⁷² Maureen L.Condic, *Preimplantation Stages of Human Development: The Biological and Moral Status of Early Embryos*, στο: Antoine Suarez & Joachim Huarte (ed), *Is this Cell a Human Being- Exploring the Status Of Embryos, Stem Cells and Human-Animal Hybrids*, Springer, London-New York 2011, σσ. 36-41.

²⁷³ B.Steinbock, *Moral Status, Moral Value, and Human Embryos: Implication for Stem Cell Research*, σσ. 433-434.

²⁷⁴ B.Steinbock, *Life before birth-The Moral and Legal status of Embryos and Fetuses*, σ. 274.

δικαίωμα των επιζώντων, να τιμήσουν τον άνθρωπό τους. Τα ανθρώπινα έμβρυα στο προεμφυτευτικό στάδιο, δικαιούνται σεβασμού για παρόμοιους λόγους. Είναι μία αναπτυσσόμενη μορφή ζωής και ένα σύμβολο ανθρώπινης ύπαρξης. Ακριβώς επειδή το πρώιμο έμβρυο είναι γενετικά μοναδικό και έχει την δυνατότητα να γίνει κάτι περισσότερο, λειτουργεί ως ένα σύμβολο ή υπενθύμιση του μοναδικού δώρου της ανθρώπινης ύπαρξης. Η εθνική σημαία, τα έργα τέχνης, τα θρησκευτικά κειμήλια και τα ανθρώπινα λείψανα είναι ορισμένα παραδείγματα τέτοιων αντικειμένων, που είναι σεβαστά λόγω της συμβολικής τους σημασίας, παρόλο που δεν είναι τα ίδια ηθικά υποκείμενα και φορείς ηθικών δικαιωμάτων. Ένα ανθρώπινο γονιμοποιημένο ωάριο είναι κάτι ιδιαίτερο, επειδή περιέχει μέσα του την ικανότητα να εξελιχθεί σε ένα πλήρες ανθρώπινο όν. Επιπλέον, τα ανθρώπινα γονιμοποιημένα ωάρια αποτελούν μέρος της ανθρώπινης ιστορίας, επειδή κάθε ζωντανός άνθρωπος οργανισμός, άρχισε τη ζωή του ως γονιμοποιημένο ωάριο. Αν ολόκληρη η ζωή ενός ανθρώπου έχει εγγενή αξία, τότε είναι εύλογο να αποδίδεται ηθική αξία, στα αρχικά στάδια της ανθρώπινης ζωής²⁷⁵. Επειδή λοιπόν, το γονιμοποιημένο ωάριο έχει την δυνατότητα να γίνει ένας άνθρωπος και επειδή είναι σύμβολο της ανθρώπινης ζωής, αξίζει περισσότερο σεβασμό από ένα απλό κύτταρο του ανθρώπινου οργανισμού, από τα οποία λείπει η στοιχειώδη αυτή ηθική σημασία²⁷⁶.

Ο ισχυρισμός αυτός, βέβαια, δεν υποδηλώνει ένα ισχυρό δικαίωμα στη ζωή, αλλά ένα ασθενέστερο, ότι όλες οι ανθρώπινες ζωές αξιώνουν το στοιχειώδη σεβασμό. Ο σεβασμός στα εξωσωματικά έμβρυα θα μπορούσε να αποδοθεί με περιορισμό στην έρευνα. Υπό αυτή την έννοια, αποκλείονται επιπόλαιες ή ασήμαντες χρήσεις των γονιμοποιημένων ωαρίων, όπως τα πειράματα για τη δημιουργία καλλυντικών, εφόσον αυτές δεν θεωρούνται αναγκαίες. Μία εναλλακτική λύση θα ήταν να χρησιμοποιούνται για έρευνα μόνο τα εναπομείναντα από την εξωσωματική γονιμοποίηση έμβρυα, τα οποία εκ των πραγμάτων θα απορριφθούν. Εντούτοις, ο σεβασμός της ηθικής αξίας της ανθρώπινης ζωής, δεν αποκλείει έρευνες που θα μπορούσαν να θεραπεύσουν καταστροφικές ασθένειες ή να σώσουν ανθρώπινες ζωές. Η δημιουργία εμβρύων, μέσω της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής που διευκολύνει υπογόνιμα ζευγάρια να αποκτήσουν απογόνους ή η συντήρηση εφεδρικών γονιμοποιημένων ωαρίων για μελλοντική χρήση από τους ίδιους, είναι ηθικά

²⁷⁵ B.Steinbock, *Moral Status, Moral Value, and Human Embryos: Implication for Stem Cell Research*, σσ. 435-437.

²⁷⁶ B.Steinbock, *Life before birth-The Moral and Legal status of Embryos and Fetuses*, σσ. 275-276.

σημαντικοί λόγοι που αιτιολογούνται από την αξία της αναπαραγωγής και της θεραπείας της υπογονιμότητας. Η χρήση εμβρύων για ιατρική έρευνα με σκοπό την παράταση ή τη βελτίωση της υγείας ασθενών, είναι εξίσου πολύτιμη. Κατά συνέπεια, η δημιουργία και η καταστροφή γονιμοποιημένων ωαρίων σε σημαντικές επιστημονικές έρευνες είναι ηθικώς αιτιολογημένη, όσο και η θεραπεία της υπογονιμότητας. Αντίθετα, έρευνες που δεν επιδιώκουν την εύρεση θεραπείας ή βελτίωσης της ανθρώπινης ζωής είναι περιττές και ως εκ τούτου, ηθικά λανθασμένες²⁷⁷.

²⁷⁷ B.Steinbock, *Moral Status, Moral Value, and Human Embryos: Implication for Stem Cell Research*, σσ. 437-438.

Επίλογος

Το ζήτημα της ηθικής αξίας του εμβρύου αποδεικνύεται ιδιαίτερα αμφιλεγόμενο. Τούτο προκύπτει ασφαλώς και από το γεγονός ότι, παρότι η συζήτηση έχει ξεκινήσει από την αρχαιότητα ακόμη, έως σήμερα τουλάχιστον, δεν έχει βρεθεί μία κοινώς αποδεκτή απάντηση. Φαίνεται μάλιστα, ότι η συζήτηση αυτή, αναδεικνύει περισσότερα ηθικά ερωτήματα από εκείνα που αρχικώς ετέθησαν. Ειδικότερα, από τη μελέτη της επιχειρηματολογίας, διαπιστώνεται ότι, η δυσκολία της εκτίμησης της ηθικής υποστάσεως του εμβρύου, εντοπίζεται κυρίως στην διαφορετική προσέγγιση που υιοθετεί ο εκάστοτε μελετητής, σε θέματα σχετικά με την ανθρώπινη ζωή και τα κριτήρια με βάση τα οποία, η ανθρώπινη ύπαρξη αποκτά ηθικά δικαιώματα. Παρατηρείται, ότι η ανθρώπινη ζωή αποκτά ηθική αξία λόγω της φύσης της, αλλά χάνει ηθικά δικαιώματα λόγω έλλειψης ικανοτήτων. Έτσι, το ερώτημα της ηθικής υποστάσεως του κυοφορούμενου, εξαρτάται από τα κριτήρια που θέτει κανείς για την απόδοση πλήρους ηθικής υποστάσεως σε μία ανθρώπινη οντότητα.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι μελετητές διχάζονται μεταξύ δύο αντιτιθέμενων προσεγγίσεων. Από τη μία πλευρά, οι μελετητές που υπερασπίζονται τα δικαιώματα του εμβρύου από τη στιγμή της γονιμοποίησης, αποδίδουν ηθική αξία στην ανθρώπινη ζωή, εξαιτίας της φύσης της. Εκτιμούν δηλαδή, ότι η ανθρώπινη ζωή έχει εγγενή ηθική αξία και ως εκ τούτου, κάθε μέλος του ανθρώπινου είδους, είναι φορέας ηθικών δικαιωμάτων, ανεξάρτητα από το βαθμό της ανάπτυξής του. Εάν λοιπόν, η προϋπόθεση της απόδοσης πλήρους ηθικής υπόστασης και κατ' επέκταση ηθικών δικαιωμάτων σε ένα όν, είναι η ανθρώπινη καταγωγή, είναι σαφές, ότι το έμβρυο όντας μέλος του ανθρώπινου είδους, θα πρέπει να κατέχει εξίσου ηθικά δικαιώματα. Με δεδομένο δε, ότι η γενετική ταυτότητα αποκτάται κατά τη στιγμή της γονιμοποίησης, συμπεραίνεται, ότι η ανθρώπινη ύπαρξη έχει ηθική αξία από την πρώτη στιγμή της δημιουργίας της, δηλαδή από τη δημιουργία του γονιμοποιημένου ωαρίου. Υπό αυτό το συλλογισμό, η επιλογή οποιασδήποτε μεταγενέστερης χρονικής στιγμής, θα ήταν αυθαίρετη, με την ίδια λογική που δεν υφίσταται διαφορά στην ηθική κατάσταση μεταξύ ενός ενήλικα ανθρώπου και ενός εφήβου ή παιδιού.

Από την άλλη πλευρά, οι υποστηρικτές που εισηγούνται θεωρίες, όπως εκείνη του προσώπου, εκτιμούν ότι η ανθρώπινη ζωή αποκτά ηθική σημασία λόγω των ιδιαίτερων δυνατοτήτων που αυτή κατέχει. Έτσι, θεμελιώνουν τη θεωρία τους σε

κριτήρια όπως η αυτοσυνειδησία, οι διανοητικές ικανότητες, ή η ύπαρξη αισθήσεων (π.χ. πόνος). Αντιλαμβάνονται δηλαδή, το ηθικό πρόσωπο ως ένα ιδιαίτερο μέλος του ανθρώπινου είδους, που έχει τη δυνατότητα να πράττει με ορισμένο τρόπο. Με δεδομένο ότι, το έμβryo στερείται των δυνατοτήτων αυτών, είναι προφανές, ότι δεν δύναται να κατέχει ηθικά δικαιώματα, έως του σημείου της γέννησής του, σημείο κατά το οποίο υποστηρίζεται ότι τις αποκτά. Εντούτοις, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, το βασικό χαρακτηριστικό της ηθικής υποστάσεως είναι η γενικότητά της. Με άλλα λόγια, εάν γίνει δεκτό ότι, η ηθική υπόσταση ενός ανθρώπινου όντος εξαρτάται από την κατοχή των προτεινόμενων αυτών ικανοτήτων, είναι προφανές ότι πλέον του εμβρύου, υπεξαίρονται από την ηθική κοινότητα, πολλά πρόσωπα που στερούνται επίσης, των δυνατοτήτων αυτών. Παραδείγματα τέτοιων ατόμων μπορεί να είναι: ένας ασθενής που έχει απολέσει προσωρινά ή δια παντός τις αισθήσεις του, ένας υπερήλικας που πάσχει από γεροντική άνοια ή ένα άτομο με νοητική υστέρηση.

Ο ίδιος προβληματισμός προκύπτει και στην περίπτωση των κριτηρίων της βιωσιμότητας ή της εγκεφαλικής λειτουργίας. Εάν η βιωσιμότητα υποδεικνύει την δυνατότητα της ατομικής αυτονομίας του ανθρώπινου οργανισμού, είναι σαφές ότι πέραν του εμβρύου, στερούνται ηθικών δικαιωμάτων και άτομα με παρόμοιες αδυναμίες, όπως κινητικά προβλήματα ή άτομα που εξαρτώνται από μηχανήματα στήριξης λειτουργίας καρδιάς ή πνευμόνων. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση της εγκεφαλικής λειτουργίας. Εάν η ηθική υπόσταση ενός ατόμου εξαρτάται από την ύπαρξη εγκεφαλικής λειτουργίας, τότε άτομα από τα οποία εκλείπει η δυνατότητα αυτή, στερούνται του δικαιώματός τους στη ζωή. Για παράδειγμα, ένα άτομο που έχει διαγνωστεί εγκεφαλικά νεκρό, δεν έχει το δικαίωμα στη ζωή και ως εκ τούτου, η αποσύνδεσή του από το μηχάνημα που τον διατηρεί στη ζωή θα ήταν ηθικώς αποδεκτή, κατά τον ίδιο τρόπο που η διακοπή της κύησης είναι ηθικώς επιτρεπτή πριν από την έναρξη της λειτουργίας του εγκεφάλου του κυοφορούμενου.

Παρόλα αυτά, ακόμα κι αν γίνει δεκτό, ότι η ηθική υπόσταση εξαρτάται από την ύπαρξη ορισμένων δυνατοτήτων του ανθρώπινου οργανισμού, η υπόθεση ότι εφόσον ένα πρόσωπο δεν δύναται να έχει ηθικά δικαιώματα, η υπόλοιπη ηθική κοινότητα δεν έχει ηθικές υποχρεώσεις έναντι αυτού, φαίνεται αβάσιμη. Η υπόλοιπη ηθική κοινότητα, η οποία αποτελείται από έλλογα, ηθικά πρόσωπα, που δύναται και μάλιστα υποχρεούνται να πράττουν ηθικά, οφείλει να επιδεικνύει τον δέοντα σεβασμό σε ανθρώπους, οι οποίοι εξαιτίας της έλλειψης βασικών ικανοτήτων, δεν

δύνανται να προστατεύσουν την ίδια την ύπαρξή τους. Άλλωστε, οι ηθικές υποχρεώσεις δεν απευθύνονται μόνο προς τα ηθικά πρόσωπα, αφού υφίστανται ηθικές υποχρεώσεις και έναντι νεκρών προσώπων ή ακόμα και έμβιων όντων, όπως τα ζώα ή το φυσικό περιβάλλον. Λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη, ότι όλες οι παραπάνω περιπτώσεις ανθρώπων και ειδικότερα το έμβρυο που ερευνάται στην παρούσα μελέτη, δεν δύναται να διεκδικήσει το ίδιο, ηθικά δικαιώματα, ή να προστατεύσει την ζωή του, η ηθική κοινότητα έχει ηθικό καθήκον να το πράξει. Η προστασία αυτή μπορεί να εκδηλώνεται και με τη μορφή του σεβασμού και της προστασίας της κυοφορούσας. Εξαιτίας της κυοφορίας ενός νέου ανθρώπου, οποιαδήποτε ενέργεια κατά της κυοφορούσας (π.χ. βιαιοπραγία) μπορεί να βλάψει ταυτόχρονα και την υγεία της αγέννητης ζωής και κατ' επέκταση του ανθρώπου που θα γεννηθεί. Αντίστοιχες ηθικές υποχρεώσεις φαίνεται να έχει και η κυοφορούσα γυναίκα, έναντι του αγέννητου παιδιού της. Προς το σκοπό αυτό, οφείλει να αποφεύγει καταστάσεις, όπως η κατάποση υψηλής ποσότητας αλκοόλ ή η χρήση ναρκωτικών ουσιών, που μπορεί να βλάψουν την ίδια και κατά συνέπεια την υγεία του εμβρύου που κυοφορεί. Είναι σημαντικό ωστόσο, να σημειωθεί, ότι σε εξαιρετικές περιπτώσεις, η διακοπή της ζωής του εμβρύου, μπορεί να αιτιολογηθεί. Εάν υπάρχουν σοβαροί ηθικοί λόγοι που επιβάλλουν την διακοπή της κύησης, όπως για παράδειγμα, η περίπτωση κατά την οποία διαπιστώνεται σοβαρή ανωμαλία στην υγεία του κυοφορούμενου ή υπάρχει κίνδυνος για την υγεία της κυοφορούσας, η άμβλωση κρίνεται ηθικώς αποδεκτή.

Τέλος, η εκτίμηση του ηθικού καθεστώτος του εξωσωματικώς δημιουργηθέντος γονιμοποιημένου ωαρίου, φαίνεται να είναι ιδιαίτερα πολύπλοκη. Το πρόβλημα εντοπίζεται κυρίως, στο γεγονός ότι, ενώ το έμβρυο εντός του σώματος της κυοφορούσας είναι σχεδόν βέβαιο, ότι θα εξελιχθεί μελλοντικά σε έναν άνθρωπο, στην περίπτωση του κρυοσυντηρημένου εμβρύου, αυτό δεν ισχύει. Με άλλα λόγια, το έμβρυο μετά την εμφύτευση αναπτύσσεται σταδιακά και αυτό αποδεικνύεται με τα σύγχρονα ιατρικά μέσα. Αντίθετα, χωρίς την εμφύτευση το γονιμοποιημένο ωάριο δεν έχει την δυνατότητα να εξελιχθεί σε τίποτα παραπάνω, από αυτό που ήδη είναι. Τούτο βέβαια, δεν συνεπάγεται ότι είναι ηθικώς επιτρεπτή η με οποιοδήποτε τρόπο μεταχείρισή του. Η ανθρώπινη φύση του και η δυνατότητά του να εξελιχθεί, υπό συγκεκριμένες έστω συνθήκες σε έναν άνθρωπο, υποδεικνύει την υποχρέωση να αντιμετωπίζεται με σεβασμό από την ηθική κοινότητα. Συνεπώς, προκύπτει το ερώτημα ποιο είδος σεβασμού αναλογεί σε ένα γονιμοποιημένο ωάριο.

Εάν λοιπόν, θεωρηθεί, ότι το γονιμοποιημένο ωάριο συνιστά φορέα ηθικών δικαιωμάτων, είναι προφανές, ότι η ίδια η μέθοδος της εξωσωματικής γονιμοποίησης, εξαιτίας της αναγκαίας δημιουργίας πλεοναζόντων γονιμοποιημένων ωαρίων, θα πρέπει να τεθεί υπό περιορισμό, εάν όχι υπό απαγόρευση. Εντούτοις, είναι πλέον γενικώς αποδεκτό, ακόμα και από τους πλέον συντηρητικούς μελετητές, ότι η εξωσωματική γονιμοποίηση είναι πολύτιμη. Είναι γνωστό, ότι πολλά ζευγάρια που αντιμετωπίζουν προβλήματα υπογονιμότητας ή υπό τον κίνδυνο μετάδοσης γενετικώς μεταδιδόμενων παθήσεων στους απογόνους τους, προσφεύγουν στην μέθοδο της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής. Έτσι, πολλοί άνθρωποι σήμερα, οφείλουν την ύπαρξή τους στην μέθοδο αυτή. Επομένως, η εξωσωματική γονιμοποίηση έχει αποδείξει έως τώρα την αξία της, που εδραιώνεται στην αξία της δημιουργίας μίας νέας ανθρώπινης ζωής.

Ωστόσο, παραμένει προβληματικό το φαινόμενο των πλεοναζόντων εμβρύων, που κινδυνεύουν να καταστραφούν. Ενδεχομένως, μία εναλλακτική λύση είναι να ελαχιστοποιηθεί, στα πλαίσια του δυνατού, ο αριθμός των εφεδρικών γονιμοποιημένων ωαρίων. Να δημιουργούνται δηλαδή, μόνο τόσα γονιμοποιημένα ωάρια, όσα επρόκειτο να εμφυτευθούν. Στην περίπτωση όμως, κατά την οποία αυτό δεν καταστεί δυνατό, ή έως ότου καταστεί αυτό εφικτό, η ύπαρξη και η χρήση πλεοναζόντων εμβρύων, θα συνεχίσει να αποτελεί ένα ηθικό ερώτημα. Εφόσον λοιπόν, τα πλεονάζοντα γονιμοποιημένα ωάρια, σε κάθε περίπτωση, μετά την πάροδο του επιτρεπόμενου χρονικού διαστήματος κρυοσυντήρησής τους (5-10 έτη), πρόκειται να καταστραφούν, η χρήση τους για ερευνητικούς και θεραπευτικούς σκοπούς, φαίνεται να δίνει μία ανώτερη αξία στην καταστροφή τους. Υπό την έννοια ότι, η έρευνα θα προσφέρει πληροφορίες για την θεραπεία στο μέλλον, χρόνιων νοσημάτων που βασανίζουν την ανθρώπινη ύπαρξη. Άλλωστε, είναι γεγονός ότι, η έρευνα σε πειραματικά έμβρυα έδωσε εξαρχής την ώθηση στην διαδικασία της εξωσωματικής γονιμοποίησης. Υπό αυτό το σκεπτικό, δεν θα ήταν παράλογο να υποτεθεί ότι η έρευνα σήμερα, μπορεί να αποδώσει καρπούς στην εξάλειψη ασθενειών ή στην εύρεση λύσεων σε προβλήματα υπογονιμότητας στο μέλλον. Είναι πολύ πιθανό, εάν τώρα θυσιαστούν μερικά εξ αυτών, στο μέλλον να μην απαιτείται η χρήση παρόμοιων παρεμβάσεων. Είναι αναγκαίο, ωστόσο, να τεθούν ορισμένοι περιορισμοί ως προς τη χρήση τους και κυρίως ως προς το σκοπό για τον οποίο χρησιμοποιούνται. Σαφέστατα, το γονιμοποιημένο ωάριο ως ένδειξη μίας μορφής

ανθρώπινης ζωής, δεν πρέπει να χρησιμοποιείται για ανώφελους και περιττούς σκοπούς, όπως η χρήση τους από εταιρείες καλλυντικών. Η χρήση τους θα πρέπει να περιορίζεται μόνο, σε θεραπευτικούς σκοπούς του ανθρώπινου είδους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

1. Dworkin Ronald, *Η επικράτεια της ζωής-Αμβλώσεις, ευθανασία & ατομική ελευθερία*, (μτφ. Φίλιππος Βασιλόγιαννης), Εκδόσεις Αρσενίδη, Αθήνα 2013.
2. Engelhardt Tristram, *Τα Θεμέλια της Βιοηθικής: Μία χριστιανική θεώρηση*, (μτφ. Π. Τσαλίκη-Κιοσόγλου), Εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 2007.
3. Kant Immanuel, *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, (μτφ Γιάννης Τζαβάρας), Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1984.
4. Reinsberg Carola, *Γάμος, Εταίρες και Παιδραστία στην Αρχαία Ελλάδα*, (μτφρ Δ.Γ.Γεωργοβασίλης και Μ. Pfreimter, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1999.
5. Αντσακλής Αριστείδης, *Το έμβρυο και τα δικαιώματά του*, στο: Μ. Κανελλοπούλου-Μπότη/Φ.Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Βιοηθικοί Προβληματισμοί II- Το πρόσωπο*, σελ. 531-541, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2016.
6. Αξιωτάκης Ανδρέας, *Αμβλώσεις*, Αθήνα 1987.
7. Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Χριστόδουλου, *Ιατρικά Ανάλεκτα, εξέταση ιατρικών θεμάτων υπό το φως της ορθόδοξου πνευματικότητας και την εν Χριστώ εμπειρίας*, Ομιλίες προς Ιατρούς, Ιερά Μητρόπολις Καισαριανή, Βύρωνος και Υμηττού 2009.
8. Αρχιμανδρίτης Μακάριος Γρινιεζάκης, *Κλωνοποίηση: Ηθικοκοινωνικές και Θεολογικές Συνιστώσες*, Σειρά Παντοδαπά της Βιοηθικής Τόμος 1^{ος}, Εκδόσεις Ακρίτας, 2005.
9. Αρχιμανδρίτης Χατζηνικολάου Νικόλαος, *Ελεύθεροι από το γονιδίωμα- Προσεγγίσεις Ορθόδοξης Βιοηθικής*, Εκδόσεις Σταμούλη, Αθήνα 2002.
10. Βάντσος Μιλτιάδης, *Ηθική θεώρηση της έκτρωσης*, Εκδόσεις Κορνηλία Σφακιανάκη, Θεσσαλονίκη 2009.
11. Βιδάλης Τάκης, *Βιοδίκαιο, Πρώτος Τόμος: Το Πρόσωπο*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2007.
12. Βιδάλης Τάκης, *Ζωή χωρίς Πρόσωπο - Το Σύνταγμα και η χρήση του ανθρώπινου γενετικού υλικού*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1999.
13. Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ, «Εισαγωγή», στο: Μ. Κανελλοπούλου-

Μπότη/Φ.Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Βιοηθικοί Προβληματισμοί II- Το πρόσωπο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2016.

14. Επισκόπου Χρυσοστόμου Γεράσιμου Ζαφείρη, *Αι αμβλώσεις και η Ορθόδοξος Εκκλησία: θέσεις και αντίθεσεις*, Αθήνα 1991.

15. Καστανίδη-Συμεωνίδα Ελισάβετ, *Η άμβλωση ως πρόβλημα του ποινικού δικαίου*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1984.

16. Κεσελόπουλος Ανέστης, *Εκ του θανάτου εις την ζωήν - Θεολογική προσέγγιση στις προκλήσεις της βιοηθικής*, Εκδόσεις Πουρνάρα, 2009.

17. Κόϊος Νικόλαος, *Βιοηθική- Συνοδικά Κείμενα Ορθόδοξων Εκκλησιών*, Εκδόσεις Κέντρο Βιοϊατρικής Ηθικής και Δεοντολογίας, 2007.

18. Κονταξής Αθανάσιος, *Ποινικός Κώδικας*, Τόμος Β΄, Έκδοση Γ΄, Εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα 2000.

19. Κουτσελίνης Αντώνιος, *Βασικές Αρχές Βιοηθικής Ιατρικής Δεοντολογίας και Ιατρικής Ευθύνης*, Εκδόσεις Παρισιάνος, Αθήνα 1999.

20. Κριάρη-Κατράνη Ισμήνη, *Η Νομική σημασία του ανθρώπινου προσώπου την εποχή της γενετικής*, στο: Μ. Κανελλοπούλου-Μπότη/Φ.Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Βιοηθικοί Προβληματισμοί II- Το πρόσωπο*, σελ.137-160, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2016.

21. Κριάρη-Κατράνη Ισμήνη, *Πειράματα με έμβρυα in vitro*, στο: Πρακτικά Ημερίδας: Βιοηθική και Ανθρώπινα Δικαιώματα, τα 10 χρόνια της Σύμβασης του Oniedo, Ι. Παπαδημητρίου & Μ.Δρακοπούλου (επιμ), σελ. 125-135, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2010.

22. Κυριακάκη Ειρήνη, *Οι Βιοϊατρικοί Πειραματισμοί στον Άνθρωπο και στο Εξωσωματικό Έμβρυο, Η προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο πλαίσιο της βιοϊατρικής έρευνας*, στο: Δίκαιο & Βιοηθική, Νομική Βιβλιοθήκη 2007.

23. Μαντζανάς Μιχαήλ, *Βιοηθική και Πρόσωπο. Αρχαία, Βυζαντινή και Σύγχρονη Προοπτική*, στο: Μ. Κανελλοπούλου-Μπότη/Φ.Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Βιοηθικοί Προβληματισμοί II- Το πρόσωπο*, σελ.137-160, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2016.

24. Μαργαρίτης Μιχαήλ, *Ποινικός Κώδικας, Ερμηνεία-Εφαρμογή*, Εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα 2003.

25. Μπεσίλα-Μακρίδη Ελισάβετ, *Η συνταγματική προβληματική της άμβλωσης*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή 1992.

26. π. Ιωάννης & Λυν Μπρεκ, *Από τη γέννηση ως τον θάνατο, Ορθόδοξες Προσεγγίσεις σε Βιοηθικά Διλήμματα*, (μτφ. Π.Τσαλίκη-Κιοσόγλου), Εκδόσεις Εν πλω, Αθήνα 2008.
27. Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φερενίκη, *Η θεσμική διαδρομή της αμβλώσεως - Μία ηθικο-συνταγματική προσέγγιση*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2016.
28. Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φερενίκη, *Ηθικοδεοντολογικές περιπέτειες του αγέννητου τέκνου: Η περίπτωση της τεχνητής διακοπής εγκυμοσύνης*, σε: Μαρία Κανελοπούλου-Μπότη/Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική, Σύγχρονες προσεγγίσεις και προοπτικές του μέλλοντος*, Εκδόσεις Πασχαλίδη, Αθήνα 2014.
29. Παπαζήση Θεοφανώ, *Η ταυτότητα του φυσικού προσώπου*, στο: Μ. Κανελλοπούλου-Μπότη/Φ.Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Βιοηθικοί Προβληματισμοί II- Το πρόσωπο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2016.
30. Πελεγρίνης Θεοδόσης, *Ιατρική Ηθική*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2009.
31. Πλάτωνος *Πολιτεία*, (εισαγωγή μτφ. σχ. Ιωάννης Γρυπάρης), Τόμος Α' , εκδ. Ι.Ζαχαρόπουλος.
32. Σαρειδάκης Εμμανουήλ, *Βιοηθική - Ηθικά προβλήματα των νέων βιοϊατρικών τεχνολογιών*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2008.
33. Συμεωνίδη-Καστανίδη Ελισάβετ, *Η αμβλωση ως πρόβλημα του ποινικού δικαίου*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1984.
34. Συμεωνίδου-Καστανίδου Ελισάβετ, *Το χρονικό σημείο έναρξης της ανθρώπινης ζωής στο ποινικό δίκαιο*, στο: Μ. Κανελλοπούλου-Μπότη/Φ.Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Βιοηθικοί Προβληματισμοί II- Το πρόσωπο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2016.
35. Τροκάνας Θεόδωρος, *Ανθρώπινη Αναπαραγωγή - Η ιδιωτική αυτονομία και τα όριά της*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2011.
36. Τσινόρεμα Σταυρούλα, *Το πρόσωπο και η αρχή της προσωπικότητας στη Νεότερη Ηθική Φιλοσοφία και τη Βιοηθική*, στο: Μ. Κανελλοπούλου-Μπότη/Φ.Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Βιοηθικοί Προβληματισμοί II- Το πρόσωπο*, σελ.85-113, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2016.
37. Φαναράς Βασίλειος, *Η βιοϊατρική στα όρια της ανθρώπινης ύπαρξης και άλλα μελετήματα*, Συλλογή Δημοσιευμάτων, Θεσσαλονίκη 2006.
38. Φαναράς Βασίλειος, *Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή- Ηθικοκοινωνική*

Προσέγγιση, Εκδόσεις Το Παλίμψηστον, Θεσσαλονίκη 2000.

39. Φουντεδάκη Κατερίνα, *Το πρόσωπο και το πράγμα στο Αστικό Δίκαιο*, στο: Μ. Κανελλοπούλου-Μπότη/Φ.Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Βιοηθικοί Προβληματισμοί II- Το πρόσωπο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2016.

40. Φραγκιαδάκης Γεώργιος, *Αμβλώσεις*, Εκδόσεις Όμβρος, Αθήνα 1997.

41. Φραγκουδάκη Ελλάς, *Η Νομική Μεταχείριση των εφαρμογών της Βιογενετικής-Ιδίως από πλευράς Ιδιωτικού Δικαίου*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2008.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

1. Altman C. Matthew, *Kant and Applied Ethics-The uses and limits of Kant's Practical Ethics*, Wiley-Blackwell Publishing, United Kingdom 2011.

2. Baune Q., O.J. Borge, S. Funderud, D.Follesdal, G.Heiene &L.Qstnor, *The Moral Status of Human Embryos with special Regard to Stem Cell Research and Therapy*, στο:Lars Qstnor (ed), *Stem Cell, Human Embryos and Ethics, Interdisciplinary Perspectives*, Springer, 2008.

3. Beauchamp Tom & Leroy Walters (ed), *Contemporary Issues in Bioethics*, 6th edition, Thomson Wadsworth.

4. Boonin David, *A Defense of Abortion*, Cambridge University Press, New York 2003.

5. Condic L. Maureen, *Preimplantation Stages of Human Development: The Biological and Moral Status of Early Embryos*, στο: Antoine Suarez & Joachim Huarte (ed), *Is this Cell a Human Being-Exploring the Status Of Embryos, Stem Cells and Human-Animal Hybrids*, Springer, London-New York 2011.

6. DeGrazia David, *Human Identity and Bioethics*, Cambridge University Press, New York 2005.

7. Dye Frank, *Dictionary of developmental Biology and Embryology*, Second Edition, Wiley Blackwell Publication 2012.

8. Elberl Jason and Brown Brandon, *Brain life and the argument from potential: Affirming the ontological status of human embryos and fetuses*, στο: Stephen Napier (επιμ), *Persons, Moral worth, and embryos- A critical analysis of pro-choice arguments*, Springer, 2011.

9. Encyclopedia of Bioethics, *Embryo and fetus*, 3rd Edition, vol.2, Macmillan Reference USA 2004.
10. Feinberg Joel, *Freedom & Fulfillment, Philosophical Essays*, Princeton University Press, New Jersey 1992.
11. Feinberg Joel, *The Rights of Animals and Unborn Generations*, στο: William T. Blackstone (επιμ.), *Philosophy & Environmental Crisis*, σελ. 43-68, The University of Georgia Press, 1974.
12. Follesdal Dagfinn, *The potentially Argument and Stem Cell Research*, στο: Lars Qstnor (ed), *Stem Cell, Human Embryos and Ethics, Interdisciplinary Perspectives*, Springer, 2008.
13. Ford Norman, *When did I begin? Conception of the human individual in history, philosophy and science*, Cambridge University Press, New York 1988.
14. Gibson S., *Abortion*, στο: Ruth Chadwick (επιμ), *Encyclopedia of Applied Ethics*, 2nd Edition, Elsevier 2012.
15. Green Ronald, *The human embryo research debates-bioethics in the vortex of controversy*, Oxford University Press, 2001.
16. Harris John, *Embryos and hedgehogs: on the moral status of the embryo*, στο: Anthony Dyson & John Harris, *Experiments on Embryos*, Routledge, New York 2002.
17. Harris John, *The value of life, An introduction to Medical Ethics*, Routledge & Kegan Paul, London and New York 1985.
18. Huarte Joachim & Antoine Suarez, *Embryos Grown in Culture Deserve the Same Moral Status as Embryos After Implantation*, στο: Antoine Suarez & Joachim Huarte (ed), *Is this Cell a Human Being-Exploring the Status Of Embryos, Stem Cells and Human-Animal Hybrids*, Springer, London-New York 2011.
19. Lee Patrick and Robert George, *Body-Self Dualism in Contemporary Ethics and Politics*, Cambridge University Press, New York 2008.
20. Lee Patrick and Robert George, *The Wrong of Abortion*, στο: Andrew Cohen and Christopher Wellman (επιμ), *Contemporary Debates in Applied Ethics*, Blackwell Publishing 2005.
21. Lee Patrick, *Distinguishing Embryos from Non-Embryos*, στο: Antoine Suarez & Joachim Huarte (ed), *Is this Cell a Human Being-Exploring the Status Of Embryos, Stem Cells and Human-Animal Hybrids*, Springer, London-New York 2011.

22. Little Margaret Olivia, *The Moral Permissibility of Abortion*, στο: Andrew Cohen and Christopher Wellman (επιμ), *Contemporary Debates in Applied Ethics*, Blackwell Publishing 2005.
23. MacMahan Jeff, *The ethics of killing-Problems at the margins of life*, Oxford University Press, New York 2002.
24. Marquis Don, *Abortion Revised*, στο: Bonnie Steinbock (επιμ), *The Oxford Handbook of Bioethics*, σελ. 395-415, Oxford University Press, 2007.
25. Singer Peter, *Practical Ethics*, Third Edition, Cambridge University Press, Cambridge 2011.
26. Steinbock Bonnie, *Life before birth-The Moral and Legal status of Embryos and Fetuses*, Second Edition, Oxford University Press, 2011.
27. Steinbock Bonnie, *Moral Status, Moral Value, and Human Embryos: Implication for Stem Cell Research*, στο: Bonnie Steinbock (επιμ), *The Oxford Handbook of Bioethics*, σελ. 416-440, Oxford University Press 2007.
28. Steinbock Bonnie, *Mother-Fetus Conflict*, στο: Helga Kuhse, Peter Singer (επιμ), *A companion to Bioethics*, Second Edition, σελ. 149-160, Blackwell Publishing, United Kingdom 2009.
29. Tooley Michael, *Abortion and Infanticide*, στο: Helga Kushe, Udo Schuklenk and Peter Singer (επιμ), *Bioethics - An Anthology*, Third Edition, Blackwell Publishing 2016.
30. Tooley Michael, *Personhood*, στο: Helga Kuhse, Peter Singer (επιμ), *A companion to Bioethics*, Second Edition, σελ. 129-139, Blackwell Publishing, United Kingdom 2009.
31. Walters W. James, *Moral status*, στο: Stephen G. Post (επιμ), *Encyclopedia of Bioethics*, 3rd Edition, vol. 3, σελ. 1855-1864, Macmillan Reference USA 2004.
32. Warnock Marry & Braude Peter, *Research Using Preimplantation Human Embryos*, στο: Helga Kuhse, Peter Singer (επιμ), *A companion to Bioethics*, Second Edition, σελ. 487-494, Blackwell Publishing, United Kingdom 2009.
33. Warren Marry Anne, *Abortion*, στο: Helga Kuhse, Peter Singer (επιμ), *A companion to Bioethics*, Second Edition, σελ. 140-148, Blackwell Publishing, United Kingdom 2009.
34. Warren Marry Anne, *Moral Status-Obligations to Persons and Other Living Things*, Clarendon Press, Oxford 1997.

Ηλεκτρονική Βιβλιογραφία

1. «Τί γινόταν με τις εκτρώσεις στην αρχαία Ελλάδα;», στο: http://vickytoxotis.blogspot.com/2011/06/blog-post_28.html (ημερομηνία ανάκτησης 11 Μαρτίου 2017).
2. Baertschi Bernard, The question of the embryo's moral status, (2008), στο: http://www.bioethica-forum.ch/docs/08_2/2_08_S76-80_Focus.pdf .
3. Marquis Don, *Why Abortion is Immoral*, Journal of Philosophy, vol. 86, σελ. 183-202, (1989), διαθέσιμο στο: <https://ethicslab.georgetown.edu/phil553/wordpress/wp-content/uploads/2015/01/Why-Abortion-is-Immoral.pdf> .
4. Peach J. Andrew, *Pro-Choice "Personhood": An Abortive Concept*, διαθέσιμο στο: <http://uffl.org/vol13/peach03.pdf> .
5. Schwarz D. Stephen and R.K.Tacelli, *Abortion and Some Philosophers: A Critical Examination*, Public Affairs Quarterly, vol.3, No 2, pp. 81-98, (1989), διαθέσιμο στο: <http://docslide.net/documents/abortion-and-some-philosophers-a-critical-examination.html> .
6. Schwarz D. Stephen, *Personhood begin at conception*, διαθέσιμο στο: <http://www.monge.net/phil7mm/coursedocs/schwarz.pdf> .
7. Steering Committee on Bioethics, The protection of the human embryo in vitro, στο: http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/texts_and_documents/CDBI-CO-GT3%282003%2913E.pdf , (ημερομηνία δημοσίευσης 19 Ιουνίου 2003).
8. Tooley Michael, *Abortion and Infanticide*, Philosophy and Public Affairs vol.2, σελ.37-65, (1972), διαθέσιμο στο: <http://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/PPP504/Michael%20Tooley,%20Abortion%20and%20infanticide.pdf> .
9. Warren Mary Anne, On the Moral and Legal Status of Abortion, The Monist vol. 57, (1973), στο: <http://www.douglasficek.com/teaching/phil-2222/warren.pdf> .
10. Αγγελοπούλου Ρωξάνη, *Η ανάπτυξη του εμβρύου κατά το πρώτο τρίμηνο της κύησης*, Επιτροπή Βιοηθικής της Εκκλησίας της Ελλάδος, στο: http://www.bioethics.org.gr/03_dAgelop.html, (ημερομηνία ανάκτησης 25 Νοεμβρίου 2016).
11. Βογιατζής Δημήτριος, *Παρουσίαση και σχόλια στο έργο Γρηγορίου Νύσσης «Περί κατασκευής του ανθρώπου»*, διαθέσιμο στο:

<http://www.faneromenihol.gr/index.php/paterika-keimena/4819-grigoriou-nyssis-peri-kataskev-s-tou-nthropou> .

12. Βούλτσος Πολυχρόνης & Χατζητόλιος Απόστολος, *Ηθικές και νομικές επιφυλάξεις για την έρευνα με εμβρυϊκά βλαστοκύτταρα στην Ορθόδοξη Ελλάδα σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες*, διαθέσιμο στο: <http://www.isth.gr/images/uploads/03-3-BOULTSOS.pdf>.

13. Γρηγορίου Νύσσης, *Περί Κατασκευής του ανθρώπου*, διαθέσιμο στο: http://khazarzar.skeptik.net/pgm/PG_Migne/Gregory%20of%20Nyssa_PG%204-46/De%20opificio%20hominis.pdf (ημερομηνία ανάκτησης 18 Φεβρουαρίου 2017).

14. Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, *Εισήγηση για τη χρήση των βλαστοκυττάρων στη βιοϊατρική έρευνα και την κλινική ιατρική*, στο: http://www.bioethics.gr/images/pdf/GNOMES/recom_stem_cells_gr.pdf .

15. Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, *Έκθεση για τη χρήση των βλαστοκυττάρων στη βιοϊατρική έρευνα και την κλινική ιατρική*, εισηγητές Τ.Βιδάλης, Κ.Μανωλάκου, στο: http://www.bioethics.gr/images/pdf/GNOMES/report_stem_cells_gr.pdf .

16. Επιτροπή Βιοηθικής της Εκκλησίας της Ελλάδος, *«Βασικές θέσεις επί της ηθικής της υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής»: Ορθόδοξη θεώρηση της Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής*, (2006), στο: http://www.bioethics.org.gr/03_frame.html .

17. Ιασπς Ιδεώδες Ασκληπιακό Πάρκο Ιατρικής Σχολής, *Μεταβολές του γονιμοποιημένου ωαρίου μέχρι την εμφύτευση*, στο: <http://panacea.med.uoa.gr/topic.aspx?id=404>.

18. Ιασπς Ιδεώδες Ασκληπιακό Πάρκο Ιατρικής Σχολής, *Όψιμη εμβρυϊκή περίοδος*, στο: <http://panacea.med.uoa.gr/topic.aspx?id=409>.

19. Ιασπς Ιδεώδες Ασκληπιακό Πάρκο Ιατρικής Σχολής, *Πρώιμη εμβρυϊκή περίοδος*, στο: <http://panacea.med.uoa.gr/topic.aspx?id=408>.

20. Καλογεροπούλου-Μεταλληνού Βαρβάρα, *Ορθοδοξία και Αμβλώσεις*, στο: <http://www.egolpion.com/12E1AA7D.print.el.aspx> .

21. Καλοκαιρινού Ελένη, *Πειραματισμός πάνω σε ανθρώπινα έμβρυα: μία φιλοσοφική θεώρηση*, (2002), διαθέσιμο στο: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sas/article/view/716/714> .

22. Λυγνός Μενέλαος, *B- χοριακή: τι είναι, τι σημαίνει και πως μπορεί μία μέλλουσα μητέρα να υπολογίσει τις τιμές*, (2015), στο:

<http://www.mothersblog.gr/tha-gino-mama/item/27573-v-xoriaki-ti-einai--ti-simainei-kai-pos-borei-mia-mellousa-mama-na-ypologisei-tis-times-symvouleyei-o-gynaikologos-tou-mothersblog>.

23. Νικολαΐδης Απόστολος, *Η αρχή της ζωής: Ορθόδοξη - Εκκλησιαστική Βιοηθική Προσέγγιση*, στο: <http://www.cen.gr/index.php/cosmodrome/52-vioethica-symposioum/177-2011-05-07-21-27-17>, (ημερομηνία ανάκτησης 15 Νοεμβρίου 2016).

24. Παπαδοπούλου Θεοδώρα, *Ειδικά Θέματα Βιοηθικής*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, (2015), διαθέσιμο στο: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/3158>.

25. Πρωτοπαπαδάκης Ευάγγελος, *Ο αναίσθητος βιολιστής, ο καλός Σαμαρείτης και η αρχή της ηθικής συμμετρίας: Η Judith Jarvis Thomson και ο Peter Singer υπέρ των αμβλώσεων*, (2010), στο: <http://www.protopapadakis.gr/articles.htm>.

26. Πρωτοπαπαδάκης Ευάγγελος, *Should the baby live? Abortion and Infanticide: when ontology overlaps ethics and Peter Singer echoes the Stoics*, στο: http://www.academia.edu/1590441/Should_the_baby_live_Abortion_and_infanticide_when_ontology_overlaps_ethics_and_Peter_Singer_echoes_the_Stoics.